

Ciències Socials i Jurídiques

Guies per a una
docència universitària
amb perspectiva de gènere

Dret i Criminologia

M. Concepción Torres Díaz

Xarxa Vives
d'universitats

DRET I CRIMINOLOGIA

GUIES PER A UNA DOCÈNCIA UNIVERSITÀRIA AMB PERSPECTIVA DE GÈNERE

AUTORA

M. Concepción Torres Díaz (Universitat d'Alacant)

COORDINADORES

Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona)

M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant)

i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra)

Xarxa Vives
d'universitats

AQUESTA COL·LECCIÓ DE GUIES ESTÀ IMPULSADA PEL GRUP DE TREBALL D'IGUALTAT DE GÈNERE DE LA XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Elena VILLATORO BOAN, presidenta de la Comissió d'Igualtat i Conciliació de Vida Laboral i Familiar, Universitat Abat Oliba CEU

Mª José RODRÍGUEZ JAUME, vicerectora de Responsabilitat Social, Inclusió i Igualtat, Universitat d'Alacant

Cristina YÁÑEZ DE ALDECOA, coordinadora del Rectorat en Internacionalització i Relacions institucionals, Universitat d'Andorra

Joana GALLEGO AYALA, directora de l'Observatori per a la igualtat, Universitat Autònoma de Barcelona

M. Pilar RIVAS VALLEJO, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Barcelona

Ruth María ABRIL STOFFELS, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat CEU Cardenal Herrera

Ana M. PLA BOIX, delegada del rector per la igualtat de Gènere, Universitat de Girona

Esperança BOSCH FIOL, directora i coordinadora de l'Oficina per a la Igualtat d'Oportunitats entre Dones i Homes, Universitat de les Illes Balears

Consuelo LEÓN LLORENTE, directora de l'Observatori de Polítiques Familiars, Universitat Internacional de Catalunya

Mercedes ALCAÑIZ MOSCARDÓ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Jaume I

Anna ROMERO BURILLO, directora del Centre Dolors Piera d'Igualtat d'Oportunitats i Promoció de les Dones, Universitat de Lleida

María José ALARCÓN GARCÍA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Miguel Hernández d'Elx

MARIA OLIVELLA QUINTANA, directora del Grup d'Igualtat de Gènere, Universitat Oberta de Catalunya

Dominique SISTACH, responsable de la Comissió d'Igualtat d'Oportunitats, Universitat de Perpinyà Via Domitia

Sílvia GÓMEZ CASTÁN, tècnica d'Igualtat del Gabinet d'Innovació i Comunitat, Universitat Politècnica de Catalunya

M. Rosa CERDÀ HERNÁNDEZ, responsable de la Unitat d'Igualtat, Universitat Politècnica de València

Tània VERGE MESTRE, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat Pompeu Fabra

Maite SALA RODRÍGUEZ, tècnica de relacions internacionals i estudiants, Universitat Ramon Llull

Inma PASTOR GOSÁLVEZ, directora de l'Observatori de la Igualtat, Universitat Rovira i Virgili

Amparo MAÑÉS BARBÉ, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de València

Anna PÉREZ I QUINTANA, directora de la Unitat d'Igualtat, Universitat de Vic - Universitat Central de Catalunya

---

Traducció al català de **Marina Macià Pérez i Òscar Banegas Garrido**

Edita XARXA VIVES D'UNIVERSITATS

Edifici Àgora Universitat Jaume I · Campus del Riu Sec · 12006 Castelló de la Plana

<http://www.vives.org>

ISBN: 978-84-09-05886-0 · DL: CS 1052-2018

LLIBRE SOTA UNA LICÈNCIA CREATIVE COMMONS BY-NC-SA.

SUMARI

PRESENTACIÓ	5
01. INTRODUCCIÓ	8
02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS	9
03. PROPOSTES GENERALS PER A INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA	12
04. PROPOSTES PER A INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA EN DRET I CRIMINOLOGIA	27
Grau en Dret	27
1. Objectius específics	27
2. Continguts	27
3. Modalitats organitzatives i mètodes docents	30
4. Propostes d'avaluació	31
Grau en Criminologia	32
1. Objectius específics	32
2. Contingut	32
3. Modalitats organitzatives i mètodes docents	36
4. Propostes d'avaluació	38
05. RECURSOS DOCENTS	40
06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE	43

07. RECURSOS PEDAGÒGICS	45
Webgrafia	45
Bibliografia	46
08. PER A APROFUNDIR	52
Referències a l'apartat 2, la ceguesa al gènere en Dret i Criminologia i les implicacions que això té	52
Referències a l'apartat 3, propostes generals per a incorporar la perspectiva de gènere en la docència en dret i criminologia	53
Referències a l'apartat 4, anàlisi per a la inclusió de la perspectiva de gènere en l'assignatura de Dret de la llibertat de creences (grau en Dret)	61
Referències a l'apartat 4, anàlisi per a la inclusió de la perspectiva de gènere en l'assignatura de Victimologia (grau en Criminologia)	66

PRESENTACIÓ

Què és la perspectiva de gènere i quina rellevància té en la docència dels programes de grau i de postgrau? Aplicada a l'àmbit universitari, la perspectiva de gènere o *gender mainstreaming* és una política integral per promoure la igualtat de gènere i la diversitat en la recerca, la docència i la gestió de les universitats, tots ells àmbits afectats per diferents biaixos de gènere. Com a estratègia transversal, implica que totes les polítiques tinguin en compte les característiques, necessitats i interessos tant de les dones com dels homes, tot distingint els aspectes biològics (sexe) de les representacions socials (normes, rols, estereotips) que es construeixen culturalment i històricament de la feminitat i la masculinitat (gènere) a partir de la diferència sexual.

La Xarxa Vives d'Universitats (XVU) promou la cohesió de la comunitat universitària i reforça la projecció i l'impacte de la universitat en la societat impulsant la definició d'estratègies comunes, especialment en l'àmbit d'acció de la perspectiva de gènere. És oportú recordar que les polítiques que no tenen en compte aquests rols diferents i necessitats diverses i, per tant, són cegues al gènere, no ajuden a transformar l'estructura desigual de les relacions de gènere. Això també és aplicable a la docència universitària, a través de la qual oferim a l'alumnat una sèrie de coneixements per entendre el món i intervenir-hi en el futur des de l'exercici professional, proporcionem fonts de referència i autoritat acadèmica i busquem fomentar l'esperit crític.

Una transferència de coneixement a les aules sensible al sexe i al gènere comporta diferents beneficis, tant per al professorat com per a l'alumnat. D'una banda, en aprofundir en la comprensió de les necessitats i comportaments del conjunt de la població s'eviten les interpretacions parcials o esbiaixades, tant a nivell teòric com empíric, que es produeixen quan es parteix de l'home com a referent universal o no es té en compte la diversitat del subjecte dones i del subjecte homes. D'aquesta manera, incorporar la perspectiva de gènere millora la qualitat docent i la rellevància social dels coneixements, les tecnologies i les innovacions (re)produïdes.

D'altra banda, proporcionar a l'alumnat noves eines per a identificar els estereotips, normes i rols socials de gènere contribueix a desenvolupar el seu esperit crític i a adquirir competències que li permeten evitar la ceguesa al gènere en la seua pràctica professional futura. Així mateix, la perspectiva de gènere permet al professorat prestar atenció a les dinàmiques de gènere que tenen lloc en l'entorn

d'aprenentatge i adoptar mesures que assegurin que s'atén a la diversitat d'estudiants.

El document que teniu a les mans és fruit del pla de treball bianual 2016-2017 del Grup de Treball en Igualtat de Gènere de la XVU, centrat en la perspectiva de gènere en la docència i la recerca universitàries. En una primera fase, l'informe *La perspectiva de gènere en docència i recerca a les universitats de la Xarxa Vives: Situació actual i reptes de futur* (2017), coordinat per Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra) i Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), va constatar que la incorporació efectiva de la perspectiva de gènere en la docència universitària seguia sent un repte pendent, malgrat el marc normatiu vigent a nivell europeu, estatal i dels territoris de la XVU.

Un dels principals reptes identificats en aquest informe per superar la manca de sensibilitat al gènere dels currículums dels programes de grau i de postgrau era la necessitat de formar al professorat en aquesta competència. En aquesta línia, s'apuntava la necessitat de comptar amb recursos docents que ajuden el professorat a fer una docència sensible al gènere.

Així, en una segona fase, s'ha elaborat el recurs *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere*, sota la coordinació de Teresa Cabruja Ubach (Universitat de Girona), M. José Rodríguez Jaume (Universitat d'Alacant) i Tània Verge Mestre (Universitat Pompeu Fabra). En conjunt, s'han elaborat onze guies, incloent-hi entre una i quatre guies per àmbit de coneixement, que s'han encarregat a professores expertes en l'aplicació de la perspectiva de gènere a la seua disciplina de diferents universitats:

ARTS I HUMANITATS:

HISTÒRIA: Mónica Moreno Seco (Universitat d'Alacant)

HISTÒRIA DE L'ART: M. Lluïsa Faxedas Brujats (Universitat de Girona)

FILOLOGIA I LINGÜÍSTICA: Montserrat Ribas Bisbal (Universitat Pompeu Fabra)

FILOSOFIA: Sonia Reverter-Bañón (Universitat Jaume I)

CIÈNCIES SOCIALS I JURÍDIQUES:

DRET I CRIMINOLOGIA: M. Concepción Torres Díaz (Universitat d'Alacant)

SOCIOLOGIA, ECONOMIA I CIÈNCIA POLÍTICA: Rosa M. Ortiz Monera i Anna M. Morero Beltrán (Universitat de Barcelona)

EDUCACIÓ I PEDAGOGIA: Montserrat Rifà Valls (Universitat Autònoma de Barcelona)

CIÈNCIES:

FÍSICA: Encina Calvo Iglesias (Universidade de Santiago de Compostela)

CIÈNCIES DE LA VIDA:

MEDICINA: M. Teresa Ruiz Cantero (Universitat d'Alacant)

PSICOLOGIA: Esperanza Bosch Fiol i Salud Mantero Heredia (Universitat de les Illes Balears)

ENGINYERIES:

CIÈNCIES DE LA COMPUTACIÓ: Paloma Moreda Pozo (Universitat d'Alacant)

Aprendre a incorporar la perspectiva de gènere en les assignatures impartides no implica res més que una reflexió sobre els diferents elements que configuren el procés d'ensenyament-aprenentatge, tot partint del sexe i del gènere com a variables analítiques clau. Per poder revisar les vostres assignatures des d'aquesta perspectiva, a les *Guies per a una docència universitària amb perspectiva de gènere* trobareu recomanacions i indicacions que cobreixen tots aquests elements: objectius, resultats d'aprenentatge, continguts, exemples i llenguatge utilitzats, fonts seleccionades, mètodes docents i d'avaluació i gestió de l'entorn d'aprenentatge. Al cap i a la fi, incorporar el principi d'igualtat de gènere no és només una qüestió de justícia social sinó de qualitat de la docència.

Teresa Cabruja Ubach, M. José Rodríguez Jaume i Tània Verge Mestre,
coordinadores

01. INTRODUCCIÓ

En aquesta guia s'arregleguen recomanacions per a la incorporació de la perspectiva de gènere en els graus en Dret (i els drets) i Criminologia i, per extensió, en la docència en ciències jurídiques. Per a l'autora, la professora de la Universitat d'Alacant M. Concepción Torres Díaz, l'educació superior que integra aquesta perspectiva revaloritza els sabers i els coneixements tradicionals, redibuixa els esquemes mentals i simbòlics del pensament jurídic i permet reflexionar sobre els termes en els quals s'ha construït el subjecte jurídic. La guia proposa, abans d'endinsar-se en les diferents branques i categories jurídiques que conformen els estudis oficials del grau en Dret i Criminologia, l'anàlisi dels textos jurídics històrics com a recomanació general des de la qual, d'una banda, desenvolupar la mirada sensible al gènere en la docència i, d'una altra, per a determinar quines persones han sigut (i són) reconegudes com a persones davant el discurs jurídic. La Guia exemplifica el que s'ha dit a través d'una àmplia selecció de textos jurídics per a cadascuna de les branques del dret i en un ampli període temporal. Així, s'ofereixen unes anotacions interessants, amb perspectiva de gènere, del Codi Penal de 1944 i del recentment aprovat Pacte contra la Violència de Gènere, per posar-ne solament dos exemples.

Les propostes específiques per a la implementació de la perspectiva de gènere en la docència les presenta prenent com a referència les assignatures de Justícia Constitucional i Interpretació Constitucional i Dret de Llibertat de Creences (grau en Dret) i Violència de Gènere i Victimologia (grau en Criminologia). Per a cadascun dels apartats sobre els quals es dissenya la docència (objectius, continguts, modalitats organitzatives a l'aula, mètodes i recursos docents i avaluació) l'autora recull abundants exemples. També són nombrosos els recursos pedagògics que es referencien. Si a allò que s'ha dit s'afegeix que en l'última secció (Per a aprofundir, apartat 8 de la guia) s'amplien i documenten moltes de les idees enunciades en els apartats precedents, ens trobem davant d'una guia d'enorme valor didàctic.

02. LA CEGUESA AL GÈNERE I LES SEUES IMPLICACIONS

La Declaració Mundial sobre l'Educació Superior en el Segle XXI: Visió i Acció, aprovada per la Conferència Mundial sobre l'Educació Superior a l'octubre de 1998 en el si de la UNESCO, assenyalava com un dels objectius prioritaris en aquest àmbit educatiu l'enfortiment i la participació i promoció de l'accés de les dones en l'educació superior. Resulta d'especial significació l'apartat b) de l'article 4 de l'esmentada declaració, ja que recull la necessitat de «tenir en compte el punt de vista del gènere en les diferents disciplines», com també el foment dels estudis de gènere com a camp específic amb un paper estratègic en la transformació de l'educació superior i, per tant, de la societat en el seu conjunt. En aquesta mateixa línia caldria esmentar la Recomanació CM/Rec (2007) 13, del Comitè de ministres dels estats membre de la Unió Europea, relacionada amb la integració de la dimensió de gènere en l'educació en què recomana als governs dels estats membre la revisió de les respectives legislacions amb la finalitat d'aplicar estratègies i mesures adaptades a fi de promoure i fomentar la integració de la perspectiva de gènere en tots els nivells educatius i, per tant, també en l'àmbit de l'educació superior. En el nostre àmbit jurídic intern caldria significar la Llei 14/2011, d'1 de juny, de la ciència, la tecnologia i la innovació –en concret, la disposició addicional tretzena– en què el gènere (o la perspectiva de gènere) s'erigeix en una categoria transversal en l'educació superior i en la investigació, de manera que la rellevància que té ha de ser considerada en tots els aspectes del procés educatiu i investigador.

Des d'aquest prisma, ignorar el gènere com a categoria d'anàlisi crítica en l'educació superior i en la investigació acadèmica implica apostar per una educació superior i investigació acrítica amb la manera de socialització patriarcal o el sistema sexe/gènere. Implica seguir instal·lats en l'anomenada «ceguesa del gènere». I és que, seguint De Barbieri¹, la ceguesa al gènere s'adverteix quan la producció i transmissió del coneixement en l'àmbit acadèmic obvia (o en fa cas omís) les aportacions de les dones en un clar àmbit de poder –com a creador i generador de coneixements– com és el de l'acadèmia. I és aquí on cal aprofundir, ja que la perspectiva de gènere implica l'obertura a noves epistemologies i nous paradigmes de coneixement –com el feminista–, que en l'àmbit del dret i la criminologia revaloritzen els sabers i els coneixements tradicionals. Des del punt de vista epistemològic, caldria parlar de les aportacions que han coincidit a (1) qüestionar l'objectivisme imperant en la ciència tradicional, (2) la neutralitat de la ciència i

---

1 DE BARBIERI, Teresita (1998). "Acerca de las propuestas metodológicas feministas". En E. B., *Debates en torno a una metodología feminista* (p. 103-109). Mèxic: UAM-X, CSH.

(3) l'aparent abstracció sexual del subjecte cognoscent i del subjecte/objecte de coneixement, és a dir:

1. Les teories del punt de vista feminista, les figures més rellevants del qual són Sandra Harding² o Evelyn Fox-Keller³.
2. Les teòriques de l'empirisme feminista, com Elizabeth Anderson⁴ i Louise Anthony.
3. El feminisme postmodern, en què cal destacar les figures de Donna Haraway⁵ i Susan Hekman.

Extrapolant aquestes consideracions a l'àmbit de la docència i investigació en dret i criminologia, cal esmentar teòriques provinents del feminisme jurídic com Frances Olsen⁶, Tamar Pitch⁷, Carol Smart⁸, Catherine Mackinnon⁹ o Alda Facio¹⁰, entre d'altres. Les investigacions d'aquestes teòriques han posat les bases per a desemascarar la dimensió patriarcal del dret i els drets i les implicacions que

2 HARDING, Sandra (1987). "Is there a feminist method?". *Feminism and Methodology*. Bloomington / Indianapolis: Indiana University Press.

3 KELLER, Evelyn i LONGINO, Helen (eds.) (2004). *Feminism and Science*. Nova York: Oxford University, p. 244.

4 ANDERSON, Elizabeth (1995). "Feminist epistemology: An interpretation and defense." En *Hypatia*, 10, p. 50-80: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1527-2001.1995.tb00737.x/full> (consulta: 22/12/2017). Vegeu també ANDERSON, Elizabeth (1995), "Knowledge, human interests and objectivity in feminist epistemology." En *Philosophical Topics*, 23, p. 27-58: <https://philpapers.org/rec/andkhi> (consulta: 20/12/2017).

5 HARAWAY, Donna (1995). "Conocimientos situados: la cuestión científica en el feminismo y el privilegio de la perspectiva parcial". En HARAWAY, Donna (1995). *Ciencia, cyborgs y mujeres. La invención de la naturaleza*. Madrid, Cátedra, cap. 7, p. 303-346. Cal significar –seguint els objectius d'aquesta guia– la definició d'objectivitat o coneixement objectiu des de la perspectiva feminista entenent per això la racionalitat situada o posicionada.

6 OLSEN, Frances (1990). "El sexo del derecho." En KAIRYS, D. (ed.). *The Politics of Law*. Nova York: Pantheon, p. 452-467.

7 PITCH, Tamar (2003). *Un derecho para dos: la construcción jurídica de género, sexo y sexualidad*. Madrid: Trota.

8 SMART, Carol (1994). "La mujer del discurso jurídico." En LAURRARI, Elena (coord.). *Mujeres, derecho penal y criminología*. Madrid: Alianza Editorial, p. 167-177.

9 MACKINNON, Catherine (1983). "Feminism, marxism, method and the state: toward feminist jurisprudence". En *Sings: Journal of Women in Culture and Society*, VIII, p. 635-645. Vegeu també MACKINNON, Catherine (2006), *Are Women Human? And Other International Dialogues*. Cambridge: Harvard University Press.

10 FACIO, Alda (2000). "Hacia otra teoría crítica del Derecho". En HERRERA, G. (coord.). *Las fisuras del patriarcado. Reflexiones sobre feminismo y derecho*. Ponències en el programa de gènere de FLACSO organitzat pel seminari Género y Derecho: reflexiones desde la teoría y la práctica. Ecuador, p. 15-44.

aquest factor té per a la vida de les dones. En l'àmbit específic de la criminologia feminista caldria tornar a esmentar Carol Smart i el seu llibre *Women, Crime and Criminology*,¹¹ de 1977, ja que ha sigut reconeguda com la iniciadora d'aquest corrent de coneixement dins dels estudis criminològics en general. En aquesta obra critica els estereotips de gènere que han marcat els estudis científics en aquesta branca de coneixement, influïts per l'androcentrisme de les teories de Lombroso i Ferrero quant a la construcció de la dona com a objecte de coneixement en el fenomen criminogeni. Resulta d'especial interès l'anàlisi crítica, des de la perspectiva de gènere, de l'obra conjunta dels dos autors –*The Female Offender*, 1895¹²– perquè desvela una associació de les dones delinqüents amb determinats constructes socials justificats sobre la base de les diferències biològiques de ser dona sense tenir en compte les estructures de poder del sistema sexe/gènere i com operen (i han operat) en el cas de les dones que cometen delictes. En aquest punt caldria ressenyar com la perspectiva de gènere en els estudis de criminologia obliga a correlacionar-la amb altres branques de coneixement com la victimologia, cada vegada amb un major reconeixement com a disciplina autònoma.

Allò succintament exposat en les línies anteriors permet abundar en la necessària implementació de la perspectiva de gènere en els estudis universitaris en Dret i Criminologia, tant en la docència i transferència de coneixements com en la investigació, ja que implica redibuixar els esquemes mentals i simbòlics del pensament jurídic atès que tradicionalment s'han articulats sota premisses (esbiaixades quant al gènere) de neutralitat, objectivitat i imparcialitat. A més, implica repensar el subjecte jurídic/polític, és a dir, el subjecte del dret i els subjectes de drets. I fer-ho des d'una triple dimensió, és a dir:

- Des de la posició de les dones davant les narratives i discursos jurídics, això és, des de la posició de les dones en i davant el dret.
- Des de la construcció de les dones com a subjectes jurídics/polítics, açò és, des de la reflexió crítica davant una subjectivitat jurídica que es predica autònoma des dels postulats de la igualtat normativa o legal que obvia l'heteronomia normativa subjacent en la construcció jurídica de les dones quan es fa abstracció de la sexuació dels subjectes de dret.

---

11 SMART, Carol (1977). "Women, Crime and Criminology: a feminist critique". En *Social Work*, volume 22 (4), 1 July 1977, p. 331-332.

12 LOMBROSO, Cessés i FERRERO, Guglielmo (1895). *The Female Offender*. Nova York: D. Appleton.

- Des de la crítica a l'eficàcia normativa quan s'obvia la perspectiva de gènere com a criteri interpretatiu en el dret i com a garantia específica dels drets de les dones.

03. PROPOSTES GENERALS PER A INCORPORAR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA

1. Actualment disposem d'un important nombre de referències que incideixen en la necessària inclusió de la perspectiva de gènere en les disciplines de Dret i Criminologia. A continuació, s'enuncien les relacionades directament amb el propòsit d'aquesta guia. Una anàlisi extensa sobre aquestes es pot consultar en l'apartat 8 d'aquesta guia (Per a aprofundir).

1. El 14 de desembre del 2017 el Consell General de l'Advocacia Espanyola presentava la guia *Enfoque de género en la actuación letrada. Guía práctica de la abogacía*.¹³
2. Els informes del Consell General del Poder Judicial –grup d'experts i expertes en violència domèstica i de gènere– des de fa diversos anys insisteixen en la necessitat de capacitar professionalment jutges i jutgesses i altres professionals que treballen en els jutjats en perspectiva de gènere. En aquests documents es fa apel·lació directa a la importància d'implementar la perspectiva de gènere en l'anàlisi de casos, en la valoració de les proves, en la interpretació i aplicació normativa, etc.
3. Guia pràctica de la Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral. Convé ressenyar l'apartat XI.2 en què, sota la rúbrica Interpretació de les normes des de la perspectiva de gènere, apel·la als canvis normatius escomesos en el nostre ordenament jurídic intern i, en concret, en la Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere com en la Llei orgànica 3/2007, de 22 de març, d'igualtat efectiva de dones i homes. Aquestes normes tenen un important aval constitucional en la mesura que –des del marc de l'anomenat dret antidiscriminatori– tenen com a objectiu garantir una igualtat efectiva i real.

---

13 Vegeu CONSELL GENERAL DE L'ADVOCACIA ESPANYOLA (2017) *Enfoque de género en la actuación letrada. Guía práctica de la abogacía*: <http://www.abogacia.es/wp-content/uploads/2017/12/guia-enfoque-de-genero-3.pdf> (consulta: 20/12/2017).

A més, i juntament a la llista esmentada, la Guia pràctica de la Llei orgànica 1/2004 recorda la dimensió internacional d'aquest objectiu quan s'arreglega en:

4. El conveni del Consell d'Europa sobre prevenció i lluita contra la violència contra la dona i la violència domèstica (Istanbul, 11 de maig de 2011).
  5. La convenció sobre l'eliminació de totes la formes de discriminació contra la dona (CEDAW, 1979).
  6. Informe del secretari general de les Nacions Unides, del 6 de juliol de 2006, en què s'advoca per una formació especialitzada en perspectiva de gènere dirigida a operadores i operadors en l'àmbit jurídic i que assenyalat textualment que «l'aplicació de les lleis resultarà enfortida si s'imparteix una capacitat sistemàtica en matèria de sensibilitat pel que fa a les qüestions de gènere».
  7. Recomanació general núm. 33 sobre l'accés de les dones a la justícia del Comitè per a l'Eliminació de la Discriminació contra la Dona (CEDAW) del 3 d'agost del 2015. L'apartat B.21 al·ludeix a «l'obligació dels estats part d'adoptar mesures jurídiques apropiades i altres mesures per a eliminar totes les formes de discriminació contra la dona per part d'autoritats públiques i agents no estatals tant com individus, com organitzacions o empreses». S'observa com el moment actual precisa apostar per una eficàcia normativa des de la perspectiva de gènere.¹⁴ Això justifica la necessitat d'implementar l'enfocament de gènere en els estudis de grau i màster en Dret i Criminologia per la dimensió pràctica i professionalitzadora que tenen i per la incidència tan directa en el reconeixement, la tutela i les garanties dels drets de les persones.
- 2.** Tenint en compte que aquesta guia va dirigida a la implementació de la perspectiva de gènere en docència i investigació en l'àmbit del dret i la criminologia, resulta fonamental començar per la necessària delimitació conceptual (i, per

---

14 TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). "Iusfeminismo y abogacía: los retos de la perspectiva de género en las profesiones jurídicas". Ponència en el curs d'estiu La Crisis de las Profesiones Jurídicas en un Mundo en Transformación: Dinámicas Locales y Transnacionales, Instituto de Sociología Jurídica, Oñati, 17-18 de juliol de 2017: <http://www.abogacia.es/wp-content/uploads/2017/06/Azken-egitaraua-Programa-definitivo.pdf> (consulta: 20/11/2017). Vegeu també TORRES DÍAZ, María Concepción (coord.) et al. (2017). *Memoria de la Red Docente Género e Igualdad en Derecho Constitucional y Libertad de Creencias 2016/2017*. En ROIG-VILA, R. (coord.). *Memòries del Programa de Xarxes-13CE de qualitat, innovació i investigació en docència universitària. Convocatòria 2016-2017*. Alacant: Universitat d'Alacant, Institut de Ciències de l'Educació (ICE), p. 184-197.

tant, normativa) de dos conceptes que s'erigeixen en clau: sexe i gènere. I és que la pràctica actual evidencia la confusió que hi ha entre els dos termes i la utilització de forma indistinta, una qüestió que resta potencialitats de transformació social en l'objectiu de la consecució de la igualtat efectiva i real.

- El concepte sexe al·ludeix a la distinció biològica entre dones i homes. Per tant, s'està davant un concepte a través del qual s'apel·la a les diferències naturals entre dones i homes. Unes diferències que si bé no haurien de portar aparellada cap connotació negativa –des del punt de vista de l'estructuració sociosexual de la realitat–, ha implicat una desigualtat social i discriminatòria per a les dones i per a aquells col·lectius que s'aparten de l'heterosexualitat obligatòria.
- El concepte gènere,¹⁵ concepte que no ha sigut (i no ho és) pacífic¹⁶ però que –en qualsevol cas– cal identificar com la construcció cultural que sobre el sexe biològic la forma de socialització patriarcal ha articulada a través de l'assignació de caràcters, posicions, comeses, rols, etc. diferents i discriminatoris per a les dones i per a aquelles persones que s'han desmarcat de l'assignació sociocultural dels rols de gènere adscrits al seu sexe biològic, o que el seu gènere sentit no correspon al sexe biològic assignat en el moment de nàixer.

3. En l'àmbit jurídic, caldria precisar com el gènere s'ha erigit en categoria d'anàlisi jurídica.¹⁷ Una categoria fonamental si es vol conèixer –des d'una perspectiva crítica– la forma d'estructuració sociosexual de la realitat i les implicacions per a la subjectivitat jurídica i política de les dones. I és que, malgrat que la igualtat jurídica i formal –la igualtat en el pla normatiu– és pràcticament una realitat (almenys en els països del nostre entorn europeu), la igualtat efectiva i real encara continua sent un objectiu que cal aconseguir. Òbviament, això té conseqüències en el pla del dret i els drets, sobretot quan les destinatàries del discurs jurídic –judicial, legislatiu, administratiu, contractual, penal, etc.– són les dones.

3.1 En aquest punt, una primera reflexió per a introduir la perspectiva de gènere en l'àmbit de la docència i la investigació en dret i criminologia passa per reflexionar sobre els termes amb els quals s'ha construït el subjecte jurídic, una construcció l'anàlisi de la qual es torna essencial a fi de determinar el model normatiu de l'element humà. Per això la importància d'analitzar textos jurídics històrics

15 STOLLER, Robert (1968). *Sex and Gender*. Nova York: Science House.

16 TURBET, Sílvia (2003). *Del sexo al género. Los equívocos de un concepto*. Madrid: Cátedra.

17 DIVERSES AUTORIES (2014). *Igualdad y democracia: el género como categoría de análisis jurídico. Estudios en homenaje a la profesora Julia Sevilla*. València: Corts Valencianes.

(declaracions de drets, constitucions, lleis, sentències, etc.) amb la finalitat de determinar en quins termes s'ha reconegut la subjectivitat jurídica i política i quins han sigut (i són) els subjectes de drets, en definitiva, quines persones han sigut (i són) reconegudes com a persones davant el discurs jurídic. A partir d'aquí cap la reflexió crítica des de la perspectiva de gènere. A continuació s'esmenten alguns dels textos jurídics històrics i se'n suggereix la lectura en l'apartat 8 d'aquesta guia (Per a aprofundir).

La lectura crítica evidencia la transcendència de revisar els textos des de la dimensió crítica de l'enfocament de gènere abans, fins i tot, d'endinsar-se en la complexitat tècnica de l'estudi i l'anàlisi de les diferents branques i categories jurídiques que conformen els estudis oficials dels graus en Dret i Criminologia.

1. La Declaració de Drets de la Dona i la Ciutadana (1791), d'Olympe de Gouges, que sorgeix com a resposta a l'exclusió de les dones de la Declaració de Drets de l'Home i del Ciutadà (1789).
2. *La Vindicació dels drets de la dona* (1792), de Mary Wollstonecraft, en resposta a l'informe de Charles Maurice de Talleyrand-Périgord (1791), presentat en l'Assemblea Nacional Constituent francesa, en què s'excloïa les dones del reconeixement dels drets civils i polítics i els era atorgada una ciutadania limitada per a l'exercici de determinades tasques domèstiques i de cures. Això explica l'al·legat de Mary Wollstonecraft a favor de l'educació de les dones.¹⁸
3. L'anàlisi i l'estudi de la Declaració de Sèneca Falls o Declaració de Sentiments (1848), d'Elizabeth Cady Stanton i Lucretia Mott, una declaració que –com en els casos anteriors– sorgeix davant l'exclusió de les dones del reconeixement de la subjectivitat jurídica i política en la Declaració d'Independència dels Estats Units (1776), una exclusió amb afectació directa a la vida de les dones quan no podien votar ni ser votades, ni ocupar càrrecs o llocs públics, etc.

---

18 Sobre l'educació de les dones en l'època de la Il·lustració, consulteu l'obra de Jean-Jacques Rousseau escrita el 1792 en què articula dos models diferents dirigits a homes i dones. Pot consultar-se ROUSSEAU, Jean-Jacques, (2011). *Emilio o De la educación*. Madrid: Alianza Editorial.

4. El discurs de la diputada Clara Campoamor, de l'1 d'octubre de 1931,¹⁹ en les Corts Constituents²⁰ en defensa del vot de la dona i, per tant, del reconeixement d'un dels drets polítics més importants.
5. Com a textos de contrast –des del punt de vista docent i investigador– resulten d'interès les lectures dels discursos de la diputada Victoria Kent, que advocava per l'ajornament del reconeixement del vot femení o el seu condicionament, com també del diputat Guerra del Río. Relacionat amb el dret al vot de les dones a Espanya, cal tenir en compte que després del reconeixement l'any 1931 i la vigència durant tres anys, no va tornar a recuperar-se fins a les eleccions del 15 de juny de 1977.²¹ Això explica les reculades en l'àmbit normatiu en la condició jurídica de les dones durant els 40 anys de la dictadura franquista.
6. El discurs de Simone Veil²² –ministra de Salut, Seguretat Social i Família (1974-1979) sota el govern del president Valéry Giscard d'Estaing– en l'Assemblea francesa el 26 de novembre de 1974²³ en defensa del dret a l'avortament.
7. A Espanya, els treballs parlamentaris de les 27 dones diputades i senadores espanyoles en la legislatura constituent (1977-1979), la primera Constitució democràtica espanyola. En aquest punt, és imprescindible la consulta (i lectura) d'intervencions parlamentàries com les de la diputada Teresa Revilla pel que fa a l'aprovació de l'article 14 de la Constitució (precepte que constitucionalitzà la igualtat com a dret fonamental), en la Comissió d'Assumptes Constitucionals i Llibertats Públiques en la sessió que va tenir lloc el 18 de maig de 1978.²⁴

19 Text íntegre del discurs de Clara Campoamor de l'1 d'octubre de 1931: https://elpais.com/sociedad/2006/10/01/actualidad/1159653602_850215.html (consulta: 20/11/2017).

20 Els discursos íntegres de les diputades i diputats ressenyats es poden consultar en el web del Congrés dels Diputats: http://www.congreso.es/est_sesiones/ (data de consulta: 22/12/2017).

21 Reial decret llei 20/1977, de 18 de març, sobre normes electorals: <https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=boe-a-1977-7445> (consulta: 10/01/2018). Quant als resultats electorals d'aquestes eleccions, vegeu la informació continguda en la pàgina web del Congrés dels Diputats: <http://www.congreso.es/consti/elecciones/generales/resultados.jsp?fecha=15/06/1977> (consulta: 10/01/2018).

22 VEIL, Simone (2004). *Les hommes aussi s'en souviennent. Une loi pour l'Histoire*. París: Editions Sotck.

23 Podeu ampliar la informació sobre el discurs de Simone Veil i els debats parlamentaris sobre l'aprovació de la llei en: http://www2.assemblee-nationale.fr/14/evenements/2015/anniversaire-loi-veil/la-loi/le-dossier-legislatif#node_9808 (data de consulta: 20/12/2017).

24 Podeu consultar la intervenció de la diputada Teresa Sevilla, i també altres intervencions parlamentàries, en: http://www.congreso.es/public_oficiales/10/cong/ds/c_1978_069.pdf (con-

3.2 L'aprofundiment en la categoria del subjecte jurídic es fa necessari sobretot des de l'òptica constitucional, una òptica clau –en el moment actual– tenint en compte la conceptualització de la Constitució com a pacte de convivència social, un pacte que pressuposa el reconeixement mutu en condicions d'igualtat i llibertat dels subjectes atorgadors i artífexs del pacte i dels subjectes als quals va destinat. L'anàlisi d'aquell pacte, des de l'estudi del constitucionalisme històric espanyol –i, per extrapolació, de la resta del constitucionalisme– torna a posar de manifest l'exclusió de les dones. Una exclusió (o oblit) amb efectes directes en la vida de les dones quan no han sigut reconegudes com a titulars de drets en els mateixos termes que els homes. Una exclusió que va donar (i ha donat) legitimitat legal a desenvolupaments normatius de l'element humà excoients i discriminatoris –en línies generals– per a les dones en diversos àmbits d'interacció social com el civil, el laboral, el penal, el familiar, etc. Com a exemples de desenvolupaments normatius discriminatoris per a les dones caldria esmentar els següents.

3.3 El Codi Civil, que va estar vigent a Espanya fins el 1975, en què, en certa mesura, es reconeixia el dret de correcció²⁵ del marit cap a la muller i també sobre els fills i les filles. Un dret de correcció –ostentat pel pater familias– que donava cobertura legal a la violència de gènere en l'àmbit afectiu o convivencial. Convé, en aquest punt, fer referència als progressius avanços en la condició jurídica de la dona casada a partir d'aquesta data i, sobretot, després de l'aprovació de la Constitució espanyola de 1978.

8. Llei 56/1961, de 22 de juliol, sobre drets polítics professionals i de treball de la dona.²⁶
9. Llei 96/1966, de 28 de desembre, que suprimeix la limitació fixada en l'apartat c) del número dos de l'article tercer de la llei del 22 de juliol de 1961 sobre drets de la dona.

---

sulta: 20/12/2017).

25 Consulteu l'article 57 del Codi Civil de 1889 vigent, encara que amb algunes modificacions, fins a 1975, que diu literalment: "(...) el marit ha de protegir la muller i aquesta oobeir el marit". Al costat d'aquest precepte cal esmentar-ne altres de la mateixa norma que perfilaven una construcció jurídica sobre el subjecte dona en l'àmbit del dret privat que l'equiparava a menors d'edat o a subjectes incapaços. Citem com a exemple els següents preceptes: a) Article 58: "La muller està obligada a seguir el marit allà on fixa la residència (...)"; b) Article 59: "El marit és l'administrador dels béns de la societat conjugal (...)"; c) Article 60: "El marit és el representant de la muller (...)"; d) Article 61: "Tampoc pot la muller, sense llicència o poder del marit, adquirir per títol oneros ni lucratiu, alienar els seus béns, ni obligar-se (...)".

26 Convé destacar com aquesta llei permetia el treball de les dones casades, sempre que tingueren l'autorització del marit (llicència marital). No obstant això, continuava mantenint determinades prohibicions relacionades amb alguns tipus de professions o carreres.

10. Llei 14/1975, de 2 de maig, sobre la reforma de determinats articles del Codi Civil i del Codi de Comerç sobre la situació jurídica de la dona casada i els drets i deures dels cònjuges.
11. Llei 30/1981, de 7 de juliol, per la qual es modifica la regulació del matrimoni en el Codi Civil i es determina el procediment que s'ha de seguir en les causes de nul·litat, separació i divorci.
12. Llei 13/2005, d'1 de juliol, per la qual es modifica el Codi Civil en matèria del dret al matrimoni.²⁷
13. Llei 15/2005, de 8 de juliol, per la qual es modifiquen el Codi Civil i la Llei d'enjudiciament civil en matèria de separació i divorci.
14. Llei 3/2007, de 15 de març, que regula la rectificació registral de l'esment al sexe de les persones,²⁸ etc.

3.4 En la mateixa línia caldria esmentar alguns preceptes del Codi Penal de 1944, ja que la figura de l'uxoricidi, recollida en l'article 428 –precepte vigent fins a 1963–, disposava el següent: «El marit que, sorprenent en adulteri la dona, mata-ra en l'acte els adúlterers o alguns d'ells, o els causara lesions greus, serà castigat amb la pena de desterrament. Si els produïra lesions d'una altra classe, quedarà exempt de pena». La delimitació penal de l'uxoricidi posava de manifest en qui pensava el legislador penal a l'hora de dotar-lo de contingut i, en aquest sentit, quin era el bé jurídic que es buscava protegir.

15. Més a prop en el temps, caldria extrapolar aquestes reflexions crítiques a la construcció jurídica sobre el consentiment sexual²⁹ o a la tipificació de l'assetjament sexual.

27 Des del punt de vista de la subjectivitat jurídica i política dels subjectes, resulta interessant analitzar l'evolució normativa en aquesta matèria amb l'estudi de lleis, com ara la Llei del 15 de juliol de 1954 per la qual es modifiquen els articles 2n i 6è de la Llei de ganduls i malfactors (*vagos y maleantes*, en castellà) del 4 d'agost de 1933, i la Llei 16/1970, de 4 d'agost, sobre perillositat i rehabilitació social.

28 Sobre aquesta matèria, vegeu els desenvolupaments normatius autonòmics –com la Llei 8/2017, de 7 d'abril, integral del reconeixement del dret a la identitat i a l'expressió de gènere a la Comunitat Valenciana– en què es reconeix el dret d'autodeterminació de gènere de les persones que manifesten una identitat de gènere sentida diferent de l'assignada en el moment de naixer.

29 TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). “Sobre el consentimiento sexual (y algo más).” *En Agenda pública: analistas de actualidad*. Disponible a: <http://agendapublica.elperiodico.com/consentimiento-sexual-algo-mas/> (consulta: 20/12/2017).

16. Pel que fa a l'assetjament sexual, no és fins a 1995 quan el Codi Penal espanyol el tipifica com a delictes. La redacció original de l'article 184 CP deia: «Qui sol·licita favors de naturalesa sexual, per a si mateix o per a un tercer, en l'àmbit d'una relació laboral, docent o de prestació de serveis, continuada o habitual, i amb aquest comportament provoca a la víctima una situació objectiva i greument intimidatòria, hostil o humiliant, ha de ser castigat, com a autor d'assetjament sexual, amb la pena de presó de dotze a vint-i-quatre caps de setmana o una multa de sis a dotze».
17. També en l'àmbit penal cal apel·lar a l'evolució en el tractament jurídic de la violència de gènere. Una evolució que no es va atrevir a trencar amb l'estructura sociosexual del sistema sexe/gènere³⁰ fins a l'aprovació de la Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere. Una norma que, malgrat ser aprovada per unanimitat en el parlament, ha sigut molt qüestionada en l'àmbit de la praxi del fòrum per qui l'aplica i l'interpreta en el cas concret. Tot això malgrat l'aval de constitucionalitat del màxim intèrpret de la Constitució a través de la STC 59/2008, de 14 de maig, una sentència a partir de la qual es fa necessari aprofundir en dos aspectes que es tornen essencials. D'una banda, intentar aclarir què aporta el gènere³¹ com a categoria d'anàlisi jurídica en l'àmbit de la violència contra les dones i, d'una altra, en quins termes es pronuncia el Tribunal Constitucional davant els preceptes penals qüestionats. A fi d'aquesta guia pràctica d'implementació de la perspectiva de gènere, aprofundir en les dues qüestions dota d'un valor afegit aquest document (vegeu el desenvolupament en Per a aprofundir).
18. Una vegada arribats a aquest punt, caldria ressenyar les modificacions normatives iniciades l'any 2015³² que han reconegut –amb els seus de-

30 TORRES DÍAZ, María Concepción (2015). “Mujeres y derechos humanos ante la violencia de género o la crisis como excusa frente al contrato sexual”. *Revista cahiers de civilisation espagnole contemporaine. De 1808 au temps présent*, núm. 15: <http://journals.openedition.org/cccec/6000> (consulta: 17/12/2017).

31 TORRES DÍAZ, María Concepción (2016). “¿Qué desvela el género en el análisis de la violencia contra las mujeres?” *Agenda Pública: analistas de actualidad*. Disponible a: <http://agendapublica.elperiodico.com/3045-2/> (consulta: 20/12/2017).

32 Entre les modificacions normatives de 2015, cal ressenyar: a) S'introdueix la discriminació per raó de gènere com a circumstància agreujant de responsabilitat criminal (article 22.4 CP); b) S'hi tipifica el matrimoni forçat (article 172.bis CP); c) S'hi regula el delictes d'assetjament conegut com *stalking* (article 172 ter. CP); d) S'hi modifiquen els delictes relacionats amb la intromissió en la intimitat mitjançant el nou delictes de difusió d'imatges obtingudes amb consentiment de la víctima però sense autorització per a la difusió: *sexting* (article 197.7 CP); e) S'hi tipifica com a delictes de trencament de condemna la manipulació de disposi-

fectes– el dret de les dones a una vida lliure de violència de gènere.³³ La implementació de la perspectiva de gènere en l'anàlisi d'aquestes modificacions es torna indispensable des del moment en què es busca l'eficàcia normativa d'una sèrie de preceptes, el bé jurídic protegit dels quals no és la pau familiar (que també) com s'apel·lava en els orígens quan el Codi Penal parlava de maltractament familiar i violència domèstica, sinó garantir la igualtat, llibertat i seguretat de les dones.

19. A més a més, caldria reflexionar en aquest apartat sobre el contingut de les mesures incloses en el Pacte d'Estat Contra la Violència de Gènere aprovat en el Congrés dels Diputats a l'octubre del 2017. Un pacte que també requereix un estudi crític des d'aquesta metodologia d'anàlisi en la mesura en què s'observen les potencialitats pro futur de les mesures que requereixen modificacions normatives,³⁴ sobretot d'aquelles que aposten per ampliar el concepte normatiu de violència de gènere per a adequar-se a l'àmbit internacional.

3.5 En l'àmbit laboral i de la Seguretat Social, l'evolució i la lluita per la igualtat efectiva i real no ha sigut menor. I és que s'està davant un àmbit que ha perfilat

---

tius tècnics l'objectiu dels quals és controlar el compliment de penes, mesures de seguretat o mesures cautelars (article 468.3 CP); f) Pel que fa a les injúries lleus i vexacions injustes, abandonen l'àmbit penal excepte en el cas de la violència de gènere, que passen a ser tipificades com a delictes lleus (article 172.3 CP); g) S'inclou el gènere com un dels motius que porten a cometre els anomenats delictes d'odi contra un grup o persona determinada (article 510 CP), etc. Sobre aquesta matèria, vegeu TORRES DÍAZ, M. C. (2015). "¿Qué cambia tras la modificación del Código Penal en materia de violencia de género?", En *Agenda pública: analistas de actualidad*. Disponible a: <http://agendapublica.elperiodico.com/que-cambia-tras-la-modificacion-del-codigo-penal-en-materia-de-violencia-de-genero/> (data de consulta: 20/11/2017). Des del punt de vista de les modificacions quant a la protecció de menors que viuen en entorns de violència de gènere, cal ressenyar la Llei 26/2015, de 28 de juliol, de modificació del sistema de protecció a la infància i a l'adolescència i la Llei orgànica 8/2015, de 22 de juliol, de modificació del sistema de protecció a la infància i a l'adolescència.

33 TORRES DÍAZ, María Concepción (2014), "El derecho a una vida libre de violencia de género como derecho fundamental: crítica constitucional desde el paradigma feminista". DIVERSES AUTORES (2014), *Igualdad y democracia: el género como categoría de análisis jurídico. Estudios en homenaje a la profesora Julia Sevilla*. València: Corts Valencianes, p. 641-655.

34 El Pacte d'Estat Contra la Violència de Gènere proposa modificacions normatives articulades per a l'abordatge pràctic des de l'anàlisi crítica de la perspectiva de gènere. És a dir: a) Supressió de l'atenuant de confessió en els delictes de violència de gènere; b) Supressió de l'atenuant de la reparació del dany en els delictes de violència de gènere; c) Aplicació de la circumstància agreujant de l'article 22.4 del Codi Penal en els casos d'agressió sexual o abús sexual; d) Eliminació de l'exigència de fiança en la personació de les associacions d'àmbit estatal en els procediments de violència de gènere; i) Reforçament de l'especialització en l'àmbit judicial, etc.

i prefigurat un model normatiu de subjecte econòmic o productiu³⁵ plenament disponible i tradicionalment sense obligacions en l'àmbit de la reproducció i de les cures. Per això les dificultats de les dones per a incorporar-se en condicions d'igualtat a l'àmbit laboral o professional, un àmbit fonamental per al reconeixement de la subjectivitat jurídica, política i econòmica de les dones, sobretot quan en el moment actual es continuen reivindicant mesures i polítiques efectives i eficaçes per a eradicar, per exemple, la bretxa salarial de gènere³⁶ o quan es continua apostant per mesures i polítiques a favor d'una vertadera conciliació³⁷ de la vida personal, familiar i professional, com també en matèria de coresponsabilitat. En la mateixa línia caldria plantejar anàlisis crítiques des de la perspectiva de gènere, pel que fa a:

1. La consideració de la maternitat com una malaltia i la discriminació laboral subsegüent en computar com a absència laboral la baixa maternal o la baixa per risc d'embaràs a l'efecte de dies productius per a tenir dret a les retribucions dels variats incentius. Sobre aquesta qüestió, cal al·ludir a reents pronunciaments judicials del Tribunal Constitucional (STC 2/2017,³⁸

---

35 TORRES DÍAZ, María Concepción (2012). "Estado social y sujeto productivo: un apunte constitucional desde la perspectiva de género". *Actas del VIII Congreso Estatal Isonomía sobre Igualdad entre Mujeres y Hombres. El género en la economía o la economía de género*. Castelló: Universitat Jaume I, p. 50-58.

36 Sobre la bretxa salarial de gènere, consulteu la capdavantera sentència del Tribunal Constitucional 145/1991, d'1 de juliol. Recurs d'empara núm. 175/1989. Contra la sentència del Tribunal Central de Treball dictada en suplicació de la dictada per la Magistratura de Treball núm. 3 de Madrid, en actuacions sobre reconeixement de dret derivat de conveni col·lectiu. Sinopsi analítica: vulneració del principi d'igualtat. Discriminació en matèria salarial per raó de sexe. Més recentment, la sentència del Tribunal Superior de Justícia de Canàries que al novembre del 2017 va anul·lar el repartiment de complements salarials de productivitat diferents en un hotel de Tenerife a les cambreres de pis (dones) i els cambrers de sala (homes), que reben 139 euros davant 640 euros de complement, respectivament. En aquesta matèria cal tenir en compte que Islàndia, un dels països millor posicionats quant a igualtat de gènere en l'Informe global de la bretxa de gènere 2017 (Fòrum Econòmic Mundial) i amb normativa específica més antiga per a eliminar la bretxa salarial de gènere –des de 1967–, no obstant això, ha hagut d'aprovar una llei específica que exigeix a les empreses que demostren que els empleats i les empleades cobren el mateix sou pel mateix treball realitzat. El no-compliment de la norma –que va entrar en vigor l'1 de gener de 2018– exposa les empreses a sancions econòmiques importants.

37 Vegeu la Llei 39/1999, de 5 de novembre, per a promoure la conciliació de la vida familiar i laboral de les persones treballadores. Consulteu també l'article 44 de la Llei orgànica 3/2007, de 22 de març, d'igualtat efectiva de dones i homes en què de forma expressa es parla dels drets de conciliació de la vida personal, familiar i laboral.

38 Vegeu la STC 2/2017, de 16 de gener, sala segona, recurs d'empara 2723-2015 promogut contra la sentència dictada per la sala social del Tribunal Superior de Justícia d'Andalusia que va desestimar, en suplicació, la demanda d'indemnització per danys i perjudicis. Vulneració

de 16 de gener) i Tribunal Suprem (STS 10/2017,³⁹ de 10 de gener) que no han dubtat a qualificar aquestes pràctiques empresarials com a discriminatòries per raó de sexe.

2. Les discrepàncies quant a la conceptualització com a guanys de les cotitzacions fetes a la Seguretat Social –o a qualsevol altre sistema de previsió– que consten en la societat de guanys tenint en compte que formen part del salari en els termes de l'article 26 de l'Estatut dels Treballadors.
3. Les recents interpretacions jurisprudencials pel que fa a la delimitació conceptual i normativa del «treball per a casa»,⁴⁰ a l'efecte del reconeixement de la compensació fixada en l'article 1438 del Codi Civil en casos de divorci en el règim de separació de béns.
4. Els avanços en la doctrina jurisprudencial quant al reconeixement de la pensió de viduïtat a dones víctimes de violència de gènere, malgrat no percebre pensió compensatòria en el moment de defunció del causant i malgrat no complir amb els requisits previstos en el règim excepcional per a l'acreditació de la condició de víctima de violència de gènere d'acord amb l'article 174.2 del Reial decret legislatiu 1/1994, de 20 de juny, pel qual s'aprova el text refós de la Llei general de la Seguretat Social (disposició derogada) i actual article 220.1 del Reial decret legislatiu 8/2015, de 30 d'octubre.

3.6 En l'àmbit del dret tributari i de les polítiques fiscals, la perspectiva de gènere deixa veure els termes en els quals el sistema impositiu i de prestacions ha sigut dissenyat d'acord amb un model prefigurat de família i d'acord amb uns rols assignats a homes i dones al si d'aquestes. Aquest model ha legitimat, a través del mateix sistema impositiu, la dependència econòmica de les dones.

L'impost de la renda de les persones físiques (IRPF) ha sigut un clar exponent d'això. I és que el seu disseny ha seguit un model androcèntric de família/patriarcal/tradicional: marit/sustentador i dona/dependent que reforça la divisió sociosexual del treball a través dels sistemes de tributació conjunta. Sota aquest sistema, la renda del marit, tradicionalment sustentador principal familiar, s'ha

---

del dret a no patir discriminació per raó de sexe: https://www.boe.es/diario_boe/txt.php?id=boe-a-2017-1885 (consulta: 20/11/2017).

39 Vegeu la STS 10/2017, de 10 de gener, sala IV social: <http://www.poderjudicial.es/cgpj/es/poder-judicial/noticias-judiciales/el-tribunal-supremo-considera-discriminatorio-no-computar-la-baja-maternal-a-efectos-de-retribucion-de-incentivos> (consulta: 20/11/2017).

40 Consulteu –entre d'altres– les STS 534/2011, de 14 de juliol, STS 135/2015, de 26 de març i STS 136/2017, de 28 de febrer.

beneficiat del desgravament per tributació conjunta i, en concret, del conegut com a «desgravament per esposa dependent» quan aquesta no percebia rendes fora de casa. Òbviament, la progressiva aposta per sistemes de tributació individuals, fruit de la major incorporació de les dones al mercat laboral i dels nous models familiars, intenta sortejar les objeccions ressenyades des de la perspectiva de gènere. Relacionat amb això resulten il·lustratius els següents paràgrafs extractats del preàmbul de la Llei 35/2006, de 28 de novembre, de l'impost sobre la renda de les persones físiques i de modificació parcial de les lleis dels impostos de societats, sobre la renda de no residents i sobre el patrimoni. L'apartat II, sota la rúbrica Objectius i aspectes rellevants de la reforma, assenyalava:

«En aquesta consideració de les circumstàncies personals i familiars, cal fer un esment a l'opció per la tributació conjunta. La política de no-discriminació per raó de gènere i raons de simplificació de la gestió de l'impost podrien justificar-ne la revisió. No obstant això, es manté el tractament actual en l'impost per a evitar nombrosos perjudicats en els matrimonis en els quals algun dels membres no pot accedir al mercat laboral (...)».

3.7 Al fil de tot el que s'ha exposat –i plenament connectat amb la realitat més actual–, la implementació de la perspectiva de gènere en l'àmbit de la docència i la investigació en dret i criminologia obliga a analitzar críticament les propostes realitzades a Espanya per a regular la gestació per substitució o maternitat subrogada,⁴¹ les iniciatives que aposten per la reglamentació o legalització de la prostitució, les propostes normatives per a donar cobertura jurídica a la figura de l'assistent sexual dirigida a persones amb diversitat funcional, el finançament de la congelació d'òvuls a treballadores com a mesura de protecció a la maternitat i com a mesura que busca equiparar dones i homes en els plans d'igualtat d'algunes empreses, etc. Òbviament, tots aquests exemples insten a anar més enllà i a reflexionar des de la crítica sobre els discursos jurídics pel que fa a la construcció jurídica sobre el cos de les dones.⁴² I és que s'observa com el cos de les dones ha sigut (i és) per al dret un cos sexual i un cos reproductor. Per tant, un cos/objecte (que no subjecte) susceptible de regulació/normació i, per tant,

41 Consulteu la proposició no de llei presentada pel grup parlamentari UPyD per a la creació d'un marc regulatori per a la gestació subrogada (2015). Vegeu també la proposició no de llei sobre gestació subrogada del grup parlamentari Ciudadanos en l'Assemblea de Madrid (2016). Més recent en el temps, vegeu la proposició de llei que regula el dret a la gestació per subrogació presentada pel grup parlamentari Ciudadanos en el Congrés (2017).

42 TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). «El discurso jurídico sobre el cuerpo de las mujeres o la artificiosa construcción del derecho a la gestación por sustitución», Jornades acadèmiques Gestación por Sustitución: Cuestiones Jurídicas a Debate. Universitat de Vigo, 20 d'octubre de 2017: <http://tv.uvigo.es/es/serial/3208.html> (consulta: 10/01/2018).

susceptible de discursos aliens. Un cos heterodesignat que no dubta a garantir l'ordre social establert a través de narratives jurídiques que, sota una aparent neutralitat, l'instrumentalitzen per a garantir desitjos –que no drets– dels altres. En aquest punt –des del iusfeminisme– resulta obligat interpel·lar al dret a fi de desxifrar els termes en els quals pensa (o ha pensat) les dones i com s'ha traslladat (o plasmat) aquest pensament en el discurs jurídic⁴³ a través de lleis, sentències, dictàmens, informes, etc.

3.8 En la mateixa línia de reflexió crítica –en l'àmbit del dret i la criminologia– caldria ressenyar el fràgil reconeixement dels drets sexuals i drets reproductius de les dones –aspecte apuntat en paràgrafs anteriors. Aquesta circumstància evidencia la feble consolidació de les dones com a subjectes jurídics/polítics. Exemple d'això poden ser constitucions com la de Xile⁴⁴ en què la vida es protegeix constitucionalment des del moment de la concepció amb una afectació directa en el dret de les dones –com a persones i, per tant, titulars de drets– a decidir lliurement sobre si han de ser mares o no. En aquesta mateixa línia, recordeu l'esborrany d'avantprojecte de llei orgànica de protecció del concebut i no nascut i dels drets de la dona embarassada presentat el 20 de desembre del 2013⁴⁵ i que va fer trontollar els assoliments en el reconeixement de la subjectivitat jurídica i política de les dones en l'àmbit sexual i reproductiu i va evidenciar l'exclusió constitucional de la realitat sexuada de la humanitat (mixitud⁴⁶). Circumscriuint totes aquestes consideracions, caldria recordar que encara està pendent de decisió per part del Tribunal Constitucional el recurs d'inconstitucionalitat plantejat pel grup parlamentari Popular contra l'actual Llei orgànica 2/2010, de 3 de març, de salut sexual i reproductiva i d'interrupció voluntària de l'embaràs.

Tot allò que s'ha exposat evidencia les potencialitats d'anàlisi que ofereix la implementació de la perspectiva de gènere en l'àmbit del dret i la criminologia,

43 TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). «Las mujeres y el discurso jurídico ante la violencia de género: entre la concesión y el reconocimiento de derechos.», Ponència en el III Fòrum d'Investigació de l'UIEG Investigar en Violència de Gènere, 8-9 de novembre de 2017. Universitat d'Alacant: <http://vertice.cpd.ua.es/185422> (consulta: 14/12/2017).

44 Article 19 de la Constitució de la república de Xile, que diu literalment: «La Constitució assegura a totes les persones: 1r) El dret a la vida i a la integritat física i psíquica de la persona. La llei protegeix la vida de l'ésser que està per nàixer (...)».

45 TORRES DÍAZ, María Concepción (2014). «Mujeres y derechos sexuales y reproductivos: cuerpos y subjetividad desde la periferia constitucional», LEÓN ALONSO, M. i SGRÓ RUATA, M. C. (comp.). *La reforma del aborto en España: perspectivas de un debate (re)emergente*. Còrdova (Argentina): Católicas por el derecho a decidir, p. 119-148.

46 Sobre la *mixitud*, vegeu MARTÍNEZ SAMPERE, Eva (1999). «La legitimidad de la democracia paritaria», comunicació presentada al taller Igualtat i Discriminació per Raó de Sexe, Congrés de l'Associació Espanyola de Dret Constitucional, Alacant, 28 i 29 d'abril de 1999.

una perspectiva que permet posicionar en el centre del discurs jurídic crític les experiències de les dones –coneixements situats –⁴⁷ en un sistema de relacions interpersonals i institucionals que ha obviat la realitat sexuada de les persones destinatàries de les normes i de les polítiques públiques. En aquest punt –i dins de les propostes generals per a implementar la perspectiva de gènere en dret i criminologia–, caldria destacar els ítems següents:

- Anàlisi i estudi comparatiu de declaracions de drets, constitucions històriques, etc., a fi de determinar en quins termes es reconeix (i s’ha reconegut) la subjectivitat jurídica i política dels subjectes de dret.
- Anàlisi i estudi del context històric i social en el qual es pacten aquests documents, amb una especial incidència en la posició i el lloc ocupat (o assignat) a les dones.
- Anàlisi i estudi de textos –i discursos– elaborats (o protagonitzats) per dones en resposta als greuges jurídics històrics (i actuals) pel no reconeixement de la seua subjectivitat.
- Reflexió crítica sobre la construcció jurídica del concepte *persona* i l’aparent neutralitat d’aquest des del sistema sexe/gènere.
- Reflexió crítica del valor pedagògic de les normes i de la capacitat de conformació sociosexual d’una realitat que ha sigut històricament androcèntrica i, per tant, d’acord amb un sistema *acrític* amb la discriminació estructural del sistema sexe/gènere.
- Anàlisi i estudi de categories jurídiques bàsiques relacionades amb la subjectivitat jurídica dels subjectes i, en concret, de categories com ara autonomia/heteronomia dels subjectes, reconeixement/atorgament de drets, etc.
- Reflexió crítica sobre la necessària distinció en les normes de categories com sexe i gènere en què el gènere s’erigeix en categoria transversal d’anàlisi jurídica.

---

47 TORRES DÍAZ, María Concepción (2016). «Pensar la Constitución desde los conocimientos situados: revisión epistémica sobre derechos y participación», ponència impartida en les Jornades Paritat i Democràcia: una Invitació al Futur, emmarcades en la XIII Trobada de la Xarxa Feminista de Dret Constitucional dins del Fòrum Ètica Pública i Democràcia. *Diàlegs d’Estiu 2016*, Alacant, del 19 al 21 de juliol del 2016: <https://forumestiugva.org/2016/07/12/466/> (consulta: 20/12/2017).

- Anàlisi de les estructures de poder implícites en el discurs jurídic i en les narratives jurídiques.
- Anàlisi i estudi de les potencialitats del canvi de paradigma en la interpretació i aplicació normativa des de la perspectiva de gènere –*iusfeminisme* o feminisme jurídic.
- Anàlisi i estudi dels avanços des del punt de vista normatiu (internacional i nacional) en matèria d'igualtat i d'eradicació de qualsevol forma de discriminació.
- Anàlisi i estudi de les potencialitats del concepte de discriminació i discriminació estructural quan apel·la de forma directa a la diligència deguda en l'àmbit estatal.
- Anàlisi i estudi dels obstacles i resistències de la implementació del paradigma feminista –*iusfeminisme* o feminisme jurídic– en la praxi diària del fòrum parlamentari, judicial, administratiu, polític, empresarial, econòmic, cultural, etc.

04. PROPOSTES PER A INTRODUIR LA PERSPECTIVA DE GÈNERE EN LA DOCÈNCIA EN DRET I CRIMINOLOGIA

Tenint en compte el que s'ha exposat, en aquest apartat es desenvolupen propostes per a la implementació de la perspectiva de gènere en la docència oficial en els graus i màster en Dret i Criminologia. Els ítems que s'han de desenvolupar en cadascuna de les assignatures seleccionades, que exemplifiquen la inclusió de la perspectiva de gènere, són els següents: objectius de l'assignatura, contingut, modalitats organitzatives de les dinàmiques docents, mètodes docents i propostes d'avaluació.

Grau en Dret

A continuació s'analitza l'assignatura Justícia Constitucional i Interpretació Constitucional. En l'apartat 8 d'aquesta guia (Per a aprofundir), s'exposa l'anàlisi de l'assignatura Dret de Llibertat de Creences:

Assignatura: Justícia Constitucional i Interpretació Constitucional.⁴⁸ Assignatura optativa que s'estudia en 4t de grau en Dret en la Universitat d'Alacant en l'itinerari de Dret Públic. El codi de l'assignatura és 19038 i té assignats 6 ETCS.

1. Objectius específics

- Estudi del compliment, tutela i aplicació de les normes jurídiques constitucionals i els mecanismes de control i tutela constitucional.
- Estudi del caràcter suprem i normatiu de la Constitució espanyola a la qual han de subjectar-se tots els poders de l'Estat.
- Estudi de l'eficàcia normativa dels preceptes constitucionals mitjançant el control de constitucionalitat dels poders de l'Estat, l'examen o el control de la constitucionalitat de les lleis, la resolució de conflictes entre poders i òrgans de l'estat, com també la tutela constitucional dels drets i llibertats.

---

⁴⁸ Informació sobre l'assignatura en el web de la Universitat d'Alacant: <https://cvnet.cpd.ua.es/Guia-Docente/?wlengua=ca&wcodasi=19038&scaca=2017-18> (consulta: 20/12/2018).

2. Continguts

L'assignatura es divideix en 5 unitats didàctiques, és a dir:

- Unitat didàctica 1. La justícia constitucional: concepte, origen i evolució.
Al costat de les categories jurídiques i idees força d'aquesta unitat didàctica, la implementació de la perspectiva de gènere obliga a reflexionar, per exemple, sobre com els diferents models de justícia constitucional articulats al voltant de garantir la supremacia constitucional mitjançant límits als poders de l'Estat han resultat ser insuficients per a identificar, visibilitzar i, per tant, controlar l'anomenat 'poder patriarcal' o sistema sexe/gènere.
- Unitat didàctica 2. Models de justícia constitucional. El Tribunal Constitucional: dret comparat.
Al costat de l'estudi dels diferents models de justícia constitucional i la composició, organització, elecció i estatut jurídic de les i els integrants del Tribunal Constitucional, des de la perspectiva de gènere caldria reflexionar sobre la infrarepresentació de dones com a magistrades en el Tribunal Constitucional, per la qual cosa resulta impossible parlar de «principi de presència o composició equilibrada». En aquest punt cal ressenyar com el primer TC (1980) va estar format per 11 magistrats i una sola magistrada, situació que es va mantenir fins a la tercera renovació parcial del TC (1989) en què les dones van desaparèixer del màxim intèrpret constitucional i va quedar constituït per 12 magistrats. En la sisena renovació parcial (1998) una magistrada torna a formar part del màxim intèrpret constitucional al costat d'11 magistrats fins a arribar a l'any 2001 en què es produeix un fet insòlit i és que, per primera vegada, dues magistrades formen part del TC al mateix temps. Des d'aquesta perspectiva, caldria reflexionar sobre el paper i la tasca del Tribunal Constitucional com a garant dels drets de les dones tenint en compte que s'erigeix en intèrpret suprem de la Constitució en la seu del qual es troba l'últim estadi per a la protecció dels drets fonamentals en l'àmbit nacional.
- Unitat didàctica 3. Funció de la justícia constitucional. El caràcter normatiu i suprem de la Constitució. El control de constitucionalitat.
L'anàlisi de la funció de la justícia constitucional des de la perspectiva de gènere obliga a reflexionar sobre el paper del màxim intèrpret constitucional per a reconèixer –via jurisprudencial– la sexuació dels subjectes de drets i els efectes en l'anàlisi de casos concrets, com també la capacitat

d'irradiació a la resta de poders de l'Estat. Lluny del que caldria pensar, aquesta qüestió no resulta anodina mentre les dones, com a subjectes jurídicopolítics, segueixen instal·lades en l'*alteritat* constitucional pel que fa al subjecte jurídic/universal. Per aquest motiu, la igualtat efectiva i real no s'ha articulat –en seu constitucional– des del reconeixement de dos subjectes igualment diferents (sense necessitat que un siga el model de l'altre). El moment actual –des de la perspectiva de gènere– insta a una redefinició del subjecte 'persona' i a una resignificació de la categoria 'sexe' com a fet biològic que implica diferència mútua entre els subjectes sense necessitat que hi haja un patró de referència al qual calga adaptar-se o en el qual calga encaixar-se.

- Unitat didàctica 4. Interpretació constitucional: concepte i criteris d'interpretació. Instruments d'interpretació constitucional. Perspectiva de gènere.

La perspectiva de gènere en l'anàlisi i estudi d'aquesta unitat didàctica obliga a introduir, al costat dels criteris tradicionals d'interpretació jurídica postulats per Savigny i recollits en l'article 3.1 del Codi Civil (gramatical, sistemàtic, teleològic, històric i evolutiu), la perspectiva de gènere com a criteri d'interpretació constitucional. Des d'aquesta òptica, resulta essencial aprofundir en el sustent normatiu de la perspectiva de gènere com a criteri interpretatiu i, en aquest cas, cal esmentar els articles 1.1, 9.2, 10.1, 10.2, 14 i 96 de la CE, uns preceptes amb una important dimensió internacional. A més, cal precisar la centralitat del criteri teleològic i del criteri evolutiu, els dos relacionats amb l'exigència d'interpretació més favorable a l'exercici de drets fonamentals i d'interpretació d'acord amb la realitat social del temps en el qual han de ser aplicades les normes. En aquest apartat, l'anàlisi del principi de proporcionalitat tenint en compte el judici d'idoneïtat, el judici de necessitat i el judici de proporcionalitat *strictu sensu* doten de valor afegit la revisió de la jurisprudència constitucional.

- Unitat didàctica 5. Les resolucions del Tribunal Constitucional.

Des de la perspectiva de gènere, l'estudi es projecta sobre cadascun dels procediments dels quals és competent per a conèixer el Tribunal Constitucional,⁴⁹ els tipus de resolucions del Tribunal Constitucional, el sentit de les resolucions, els efectes i l'extensió pel que fa a la resta de poders

49 Torres Díaz, María Concepción (2016). «La justicia constitucional desde el estudio crítico de casos: análisis jurisprudencial». En TORTOSA YBÁÑEZ, María Teresa; GRAU COMPANYY, Salvador; ÁLVAREZ TERUEL, José Daniel, (coord.). *XIV Jornades de Xarxes d'Investigació en Docència Uni-*

de l'Estat. Així mateix, es presta especial atenció als elements essencials i la metodologia que cal seguir per a jutjar amb perspectiva de gènere. La centralitat de la temàtica analitzada en aquesta unitat cobra un especial valor tenint en compte que el Tribunal Constitucional és l'articulador de la justícia constitucional amb la capacitat d'expulsar de l'ordenament jurídic aquelles normes contràries al text constitucional en una sort de legislador negatiu. Des del punt de vista de la tutela dels drets fonamentals i, per tant, del reconeixement de la subjectivitat jurídica i política dels subjectes, el Tribunal Constitucional s'erigeix en última instància en l'àmbit nacional capaç de garantir i fer plenament efectius els drets i les llibertats amb una incidència directa en la vida de les persones i, per tant, en la vida de les dones.

3. Modalitats organitzatives i mètodes docents

La docència i la transferència de coneixements en l'assignatura parteix d'una interacció contínua docent-discent. Per tant, totes les activitats proposades a l'aula requereixen una participació activa per part de l'alumnat. L'estudi de cadascuna de les categories jurídiques i de les idees força extractades en cada unitat didàctica es realitza directament a través de la lectura de les fonts originals, és a dir, sentències i altres resolucions del Tribunal Constitucional (bàsicament), prèviament seleccionades pel professorat. El treball es realitza en grups de 5-6 persones. Els grups han d'estar formats per alumnat dels dos sexes en una proporció equilibrada. Els grups triaran una persona que ostentarà el càrrec de portaveu i que canviarà rotatòriament en cada sessió pràctica de classe. L'objectiu és que, després de l'estudi de les sentències assignades i l'anàlisi conjunta seguint els paràmetres donats, es faça una breu exposició i s'identifiquen els elements conflictius susceptibles de debat jurídic/constitucional. En la mateixa línia participativa es troba la resta d'activitats proposades per a treballar a l'aula: realització de qüestionaris de fonamentació jurídica/constitucional, exposicions grupals de cadascun dels 11 procediments dels quals és competent per a conèixer el Tribunal Constitucional, participació guiada en els fòrums virtuals acadèmics de debat, realització d'un assaig sobre una de les lectures proposades, etc. Aquest model d'interacció docent-discent continuat –des de la perspectiva de gènere– busca els objectius següents: a) Fomentar el treball en grup format per alumnat divers no solament des del punt de vista sexe/gènere; b)

Fomentar la coresponsabilitat de les activitats assignades a cada integrant del grup perquè del seu treball depèn no solament la nota individual, sinó la nota grupal; c) Fomentar la dialèctica i les estratègies per a l'exposició pública dels arguments i les conclusions extractades; d) Fomentar l'anàlisi crítica utilitzant categories jurídiques/constitucionals; e) Donar resposta a les qüestions jurídiques plantejades des dels instruments vàlids en dret i, específicament, en dret constitucional; f) Aplicar la perspectiva de gènere en el raonament jurídic com a eina essencial de fonament constitucional; g) Fomentar la capacitat de diàleg i mecanismes alternatius de resolució de conflictes; h) Fomentar dinàmiques d'aprenentatge proactives i participatives; i) Fomentar el maneig i la cerca de les fonts bàsiques en dret constitucional: codis, lleis, manuals, articles doctrinals, dictàmens, etc.

4. Propostes d'avaluació

L'avaluació de l'assignatura està dissenyada per a seguir el model d'avaluació contínua. Des de la perspectiva de gènere són diversos els ítems que cal tenir en compte a l'hora de puntuar o ponderar: participació, implicació, capacitat d'empatia, capacitat de crítica i autocrítica, capacitat de superació, etc. En aquest sentit, la distribució dels percentatges de cadascuna de les activitats proposades s'exemplifiquen a continuació:

- Activitats avaluadores d'avaluació contínua: 60% de la nota final.
  - Memòria final d'activitats (inclou anàlisis grupals de sentències, qüestionaris per a la fonamentació constitucional, sinopsis d'articles doctrinals, etc.): 25% de la nota final
  - Assaig individual d'una de les lectures recomanades: 15% de la nota final.
  - Exposició grupal dels procediments dels quals és competent el Tribunal Constitucional: 15% de la nota final.
  - Participació en fòrums: 5% de la nota final.
- Prova objectiva de coneixements: 40% de la nota final.

Grau en Criminologia

A continuació s'analitza l'assignatura Violència de Gènere. En l'apartat 8 d'aquesta guia (Per a aprofundir), s'exposa l'anàlisi de l'assignatura Victimologia.

Assignatura: Violència de Gènere.⁵⁰ assignatura optativa que s'estudia en 4t de Criminologia de la Universitat d'Alacant. El codi de l'assignatura és 18533 i té assignats 6 ETCS.

1. Objectius específics:

1. Delimitar conceptualment i normativament la violència de gènere;
2. Diferenciar la violència de gènere de qualsevol altre tipus de violència interpersonal;
3. Dotar a l'alumnat de les eines necessàries per a la identificació, detecció i intervenció;
4. Analitzar la complexitat de la matèria en els diferents àmbits d'interacció;
5. Conèixer les modificacions normatives en l'àmbit penal, civil i administratiu i l'evolució d'aquestes;
6. Eliminar mites i estereotips relacionats amb la violència de gènere.

2. Contingut:

L'assignatura s'estructura entorn de 4 mòduls temàtics:

- Mòdul I. 1.1. Aproximació al concepte de violència de gènere. 1.2. Causes estructurals de la violència contra la dona. 1.3. Formes i manifestacions de la violència contra les dones: a) violència en la comunitat; b) violència comesa o tolerada per l'Estat; c) violència en conflictes armats; d) violència i discriminació múltiple; e) violència dins de la família. 1.4. Violència de gènere al llarg del cicle vital: a) prenatal; b) primera infància; c) segona infància; d) adolescència; e) etapa adulta i maduresa; f) ancianitat i involució.

Des de la perspectiva de gènere, la correcta conceptualització de la violència de gènere obliga a referenciar el marc internacional. En concret, la Declaració sobre l'Eliminació de la Violència Contra la Dona de l'Assemblea de Nacions Unides de 1993, en l'article 1, defineix la violència contra les

⁵⁰ La informació institucional sobre l'assignatura pot consultar-se en: <https://cvnet.cpd.ua.es/Guia-Docente/?wlengua=ca&wcodasi=18533&scaca=2017-18> (consulta: 20/11/2017).

dones en els següents termes: «(...) tot acte de violència basat en la pertinença al sexe femení que té o pot tenir com a resultat un dany o sofriment físic, sexual o psicològic per a la dona, així com les amenaces d'aquests actes, la coacció o la privació arbitrària de la llibertat, tant si es produeix en la vida pública com en la privada». En aquesta mateixa línia es pronuncia el Conveni del Consell d'Europa sobre la Prevenció i Lluita contra la Violència contra la Dona i la Violència Domèstica (fet a Istanbul l'11 de maig de 2011) i, en concret, en el seu article 3, apartat a). Per si no fos prou cal referenciar la Recomanació general núm. 19 del Comitè per a l'Eliminació de la Discriminació contra la Dona, en què la violència contra la dona per motius de gènere es defineix com «violència dirigida contra la dona perquè és dona o que li afecta de manera desproporcionada. S'hi inclouen actes que infligeixen danys o sofriments d'índole física, mental o sexual, amenaces de cometre aquests actes, coacció i altres formes de privació de la llibertat». En l'àmbit internacional regional la Convenció Interamericana per a Prevenir, Sancionar i Eradicar la Violència contra la Dona (Convenció de Belém do Pará, 1994) defineix així la violència contra la dona: «qualsevol acció o conducta, basada en el seu gènere, que causa mort, dany o sofriment físic, sexual o psicològic a la dona, en tant en l'àmbit públic com el privat» (article 1). Per una altra banda, l'article 2 precisa que la violència contra la dona inclou la violència física, sexual i psicològica: a) que es produeix dins de la família o unitat domèstica o en qualsevol altra relació interpersonal, perquè l'agressor comparteix o ha compartit el mateix domicili que la dona, i que comprèn, entre d'altres, violació, maltractament i abús sexual; b) que ocorre en la comunitat, perpetrada per qualsevol persona, i que comprèn, entre d'altres, violació, abús sexual, tortura, tràfic de persones, prostitució forçada, segrest i assetjament sexual en el lloc de treball, així com en institucions educatives, establiments de salut o qualsevol altre lloc, i; c) aquella perpetrada o tolerada per l'Estat o els seus agents, allà on ocorre.

- Mòdul II. 2.1. Concepte de violència de gènere en l'àmbit afectiu/convivencial de la parella o exparella. Tipus de violència. Dinàmica de la violència de gènere. Cicle de la violència de gènere. 2.2. Síndrome de la dona maltractada: repercussions psicològiques i psiquiàtriques. 2.3. Protocols de detecció en casos de violència de gènere. Predicció del risc. 2.4. L'agressor en violència de gènere. 2.5. Els fills i filles com a víctimes de la violència de gènere.

La perspectiva de gènere obliga a reflexionar críticament sobre les particularitats de la violència de gènere en l'àmbit afectiu/convivencial de la parella o exparella, en el marc de la Llei orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere. En aquest punt es fa imprescindible identificar els tipus de violència més freqüents en aquest àmbit relacional, les dificultats per a detectar-los, identificar-los i denunciar-los; les fases del cicle de la violència teoritzat per Leonor Walker: fase de tensió, explosió i lluna de mel; les múltiples dependències de les víctimes de violència de gènere: afectiva/emocional, econòmiques, etc.; els problemes per a la predicció del risc i l'increment d'aquest en el moment de la ruptura; la importància de la conceptualització de menors que viuen en entorns de violència de gènere com a víctimes directes de la violència que pateixen les mares, sobretot quan –en moltes ocasions– són instrumentalitzats per l'agressor per a seguir exercint el poder i control sobre la mare.

- Mòdul III. 3.1. Delimitació conceptual: violència de gènere i violència domèstica. 3.2. La política criminal per a la prevenció i repressió de la violència de gènere, amb especial referència a la Llei orgànica 11/2003 i Llei orgànica 1/2004, de modificació del Codi Penal. 3.3. Examen del tractament de la violència i d'altres manifestacions de gènere en el Codi penal espanyol. 3.4. Llibertat provisional. 3.5. Protecció de dades i limitacions a la publicitat. 3.6. Les mesures d'abandó del domicili, allunyament i suspensió de comunicacions.

Des de la perspectiva de gènere, resulta essencial analitzar l'evolució del tractament jurídic de la violència contra les dones en l'àmbit de la parella o exparella, específicament, des de la llei 11/2003 i, més en concret, després de la llei 1/2004; implicacions jurídiques de la conceptualització com a violència de gènere i, específicament, com a tipus de discriminació del sistema sexe/gènere i com una vulneració dels drets humans de les dones; anàlisi dels tipus penals després de la llei 1/2004 i, més recent en el temps, després de les modificacions en el Codi Penal de 2015; estudi d'algunes qüestions conflictives des de la perspectiva crítica de l'enfocament de gènere: a) dificultat probatòria i els seus efectes en la credibilitat de les víctimes, b) problemes davant les exigències d'alguns jutjats d'acreditar un element intencional masclista no exigit en el tipus penal, c) aspectes jurídics pel que fa a la declaració de la víctima/testimoni i la capacitat d'aquesta per a desvirtuar la presumpció d'innocència de l'agressor quan no hi ha al-

tres elements de prova, d) reflexió crítica sobre la valoració policial del risc i la valoració policial de l'evolució del risc, i) anàlisi crítica de les anomenades 'denuncies creuades' o 'contradenúncies' com a estratègia de defensa dels agressors per a neutralitzar l'aplicació de la Llei1/2004, f) la legítima defensa en les víctimes i la diferenciació entre lesions defensives i lesions ofensives, g) aspectes conflictius en violència de gènere de l'aplicació de l'article 416 Llei d'enjudiciament criminal sobre la dispensa de l'obligació de declarar de les víctimes, h) anàlisi crítica dels requisits objectius exigits per a l'obtenció d'una ordre de protecció i, en concret, en relació al requisit de l'acreditació objectiva de risc per aconseguir la no subjectivitat/intuïtivitat d'aquest; i) efectes jurídics i processals de la renúncia al procés per part de les víctimes i consolidació dels delictes de violència de gènere com a delictes públics i, per tant, perseguibles d'ofici, etc.

- Mòdul IV. 4.1. Els jutjats de violència sobre la dona i les especialitats processals: creació, competències en l'ordre penal, competències en l'ordre civil. 4.2. Especialitats en l'ordre penal: judicis ràpids: actuacions del ministeri fiscal i especialitats del procediment. 4.3. Especialitats en l'ordre civil. 4.4. Mesures de protecció i de seguretat de les víctimes: penals, civils i administratives.

La perspectiva de gènere obliga a referenciar alguns aspectes concrets en relació a les competències en l'ordre penal i civil dels jutjats de violència sobre la dona. Per si no fos prou, un aspecte que és essencial són les particularitats processals en relació als judicis ràpids i l'oportunitat (o no) d'aquest tipus de procediment en l'àmbit de la violència de gènere, especialment perquè –en moltes ocasions– no es té en compte la durada en el temps de les situacions de violència denunciades, i s'hi centren únicament en l'últim fet denunciat. En relació amb les mesures de protecció i seguretat de les víctimes, cal tenir en compte les dades estadístiques dels tipus de mesures (penals i civils) adoptades en els jutjats de violència sobre la dona que publica trimestralment l'Observatori de Violència Domèstica i de Gènere del Consell General del Poder Judicial. Pel que fa a les mesures civils, les crítiques se centren en les reticències a suprimir el règim de visites dels agressors o a privar-los de l'exercici de la pàtria potestat, malgrat les modificacions normatives en aquest sentit de 2015. Aquests aspectes indueixen a pensar que cert sector del poder judicial encara segueix tenint objeccions a l'hora d'identificar el control i la dominació de l'agressor sobre la víctima com a elements clau en la violència de gènere,

tret que permet diferenciar *agressió de violència* i conceptualitzar-la com a «estesa» (amb afectació directa a les filles i fills), a més, de «continuada» en el temps, enfront de la consideració generalitzada que es tracta de fets puntuals realitzats a l'atzar.

3. Modalitats organitzatives i mètodes docents

Des de la perspectiva de gènere, les propostes docents se centren en treballs grupals d'anàlisi comparativa de lleis, sentències, dictàmens, resolucions administratives, etc., de violència de gènere. L'anàlisi grupal permet la interacció de l'alumnat i l'enriquiment de les aportacions als textos i documents susceptibles d'anàlisi. L'anàlisi comparativa de documents permet reflexionar críticament sobre l'evolució en l'abordatge d'aquest tipus de violència en honor de l'eficàcia normativa per a la seua eradicació. Com en les propostes organitzatives de les assignatures comentades en paràgrafs anteriors, s'hi cerca treballar amb grups formats per persones de tots dos sexes per tal d'incrementar la visió posicionada de l'alumnat amb diferents trajectòries personals, docents o professionals. L'objectiu és fer-ne docència pro-activa i participativa que ha de servir per a generar canvis en les metodologies docents, en la qual és el mateix alumnat el protagonista de l'aprenentatge.

En relació als mètodes o recursos docents per a aprofundir en algunes de les qüestions plantejades a continuació s'exemplifiquen propostes per a treballar en l'aula:

- STC 59/2008, de 14 de maig de 2008, per la qual el TC avala la constitucionalitat de l'article 153.1 del Codi Penal en la seua redacció donada per la Llei Integral. Sinopsi analítica: igualtat i no discriminació, dret desigual igualatori, violència de gènere, etc.
- STC d'1 de febrer de 2016, on es considera que no s'ha valorat la integració de la menor en l'Acte dictat per l'Audiència Provincial de Madrid (Secció 22) que acordava la devolució de la menor. Sinopsi analítica: sostracció internacional de menors, anul·lació d'Acte de lliurament de la menor al seu pare, valoració de l'interès superior del menor.
- Sentència del Tribunal Suprem, Sala civil, Secció 1a (04/02/2016). Sinopsi analítica: guarda i custòdia, violència de gènere, es declara incompatible la custòdia compartida amb la condemna per amenaces del pare.

- Sentència del Tribunal Suprem, Sala social (20/01/2016). Sinopsi analítica: el Tribunal Suprem concedeix pensió de viduïtat a una víctima de violència de gènere que es va separar abans de la LO 1/2004, en existir denúncies per maltractaments al marge que el marit n'haguera sigut absolt.
- Sentència del Tribunal Suprem (TS), Sala penal (30/09/2015). Sinopsi analítica: el Tribunal Suprem avala la privació de la pàtria potestat per via penal en els intents d'assassinat de la parella presenciats pels fills, recorda que la jurisprudència del TS ha sigut poc inclinada a l'adopció d'aquesta pena, sense perjudici que pot acordar-se en via civil. El TS assenyala que ha d'aplicar-se la nova redacció donada a l'article 55 del Codi Penal introduïda en la reforma del 2010, que preveu la privació de la pàtria potestat en delictes de 10 o més anys de presó si hi ha relació directa entre delictes i privació d'aquest dret.
- Sentència del Tribunal Suprem, Sala penal (31/10/2012). Sinopsi analítica: el TS declara que l'ablació del clítoris no és cultura, és mutilació i discriminació per raó de sexe i entén que no hi és aplicable l'error de prohibició.
- Sentència del Tribunal Suprem, Sala penal (14/03/2012). Sinopsi analítica: homicidi en grau de temptativa; maltractaments en l'àmbit familiar; amenaces; el delictes de violència domèstica és un tipus penal que no s'esgota en una acció concreta i en un resultat causal; contempla l'agressió continuada, que afecta a la integritat física, a la dignitat i estabilitat psíquica de la víctima, en el si d'una relació de parella.
- Sentència de l'Audiència Provincial d'Astúries de 20 de gener de 2017. Sinopsi analítica: primera sentència a Espanya que aplica l'agreujant de menyspreu de gènere de l'article 22.4 del Codi Penal en la modificació de 2015. La sentència judicial 3a disposa: «concorre en l'acusat l'agreujant de menyspreu de gènere de l'article 22.4 del Codi Penal. Es tracta d'una circumstància introduïda per la Llei Orgànica 1/2015, de 30 de març, en vigor des de l'1 de juliol de 2015, que es fonamenta en la major culpabilitat de l'autor per la major reprovabilitat del mòbil que l'impulsa a cometre el delictes».
- Sentència del Tribunal Superior de Justícia d'Andalusia de 19 de desembre de 2016 (Sala contencioso administrativa). Sinopsi analítica: concreció de la naturalesa dels delictes de violència de gènere com a delictes que afecten la seguretat pública; responsabilitat estatal; la protecció del dret de

tots, en particular de les dones, a viure a resguard de la violència, tant en l'àmbit públic com en l'àmbit privat, és una qüestió de seguretat pública i, per tant, responsabilitat de l'Estat.

- Sentència del Tribunal Interamericà de Drets Humans. Cas González i altres (Campo Algodonero) vs. Mèxic, 16 de novembre de 2009. Sinopsi analítica: diligència deguda en la recerca dels fets per part de l'Estat; responsabilitat estatal per acte dels particulars; discriminació i violència contra les dones; estereotips de gènere, feminicidi, etc.
- Sentència del Tribunal Interamericà de Drets Humans. Cas Velázquez Paiz i altres vs. Guatemala, 19 de novembre de 2015. Sinopsi analítica: diligència deguda; responsabilitat estatal, valoracions prejudicioses i estereotipades de les dones com a tipus de violència i discriminació en l'accés a la justícia per raons de gènere.
- Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans. Cas Aydin vs. Turquia. Demanda núm. 23178/94, Sentència de 25 de setembre de 1997. Sinopsi analítica: diligència deguda per part de l'Estat; nuesa forçada, examen ginecològic, privació de llibertat, violència sexual, etc.
- Sentència del Tribunal Europeu de Drets Humans. Cas Opuz vs. Turquia, 9 de juny de 2009. Sinopsi analítica: el Tribunal Europeu de Drets Humans va considerar que la violència patida per la demandant aconseguia un nivell de gravetat suficient per a poder ser qualificada de 'tracte inhumà' en els termes de l'article 3 de la Convenció Europea dels Drets Humans; a més, el TEDH va considerar –per primera vegada– que els actes de violència domèstica no solament eren constitutius de violència de preceptes del CEDH, sinó també del principi de no discriminació en el gaudi d'aquells drets arreglats en l'article 14 del CEDH.
- Sentència del Tribunal Suprem de Justícia de Colòmbia, de 4 de març de 2015. Sinopsi analítica: reconeixement del feminicidi; homicidi d'una dona per raó de gènere; s'hi rebutja l'argument del crim passional.
- Altres referències jurisprudencials del Tribunal Suprem espanyol que cal tenir en compte són: a) Sentència del Tribunal Suprem 2003/2018, de 24 de maig (Sala Penal), en què l'Alt Tribunal aplica per primera vegada de forma expressa la perspectiva de gènere en un cas d'assassinat en grau de temptativa; b) Sentència del Tribunal Suprem 188/2018, de 18 d'abril (Sala Penal), en què el Tribunal Suprem delimita conceptualment l'expres-

sió «en presència de menors» a l'hora de concretar l'aplicació d'aquest agreujant en un cas de violència de gènere; c) Sentència del Tribunal Suprem 1263/2018, de 7 de juliol (Sala Contenciosa Administrativa), en què el Tribunal Suprem condemna l'Estat espanyol a pagar una indemnització de 600.000 euros per danys morals a una dona, l'exparella de la qual va assassinar la filla comuna durant el règim de visites, després que el pare haguera estat condemnat per violència de gènere.

4. Propostes d'avaluació

L'avaluació de l'assignatura està dissenyada per a seguir el model d'avaluació contínua. Des de la perspectiva de gènere els ítems a tenir en compte coincideixen als ja comentats en paràgrafs anteriors en relació a les propostes avaluatives de les assignatures comentades. En aquest sentit caldria reiterar aspectes com: participació, implicació, capacitat d'empatia i de posada en el lloc de l'altre/a, capacitat de crítica i autocrítica, capacitat de superació, etc. La distribució dels percentatges de cadascuna de les activitats proposades s'exemplifica a continuació:

- Activitats avaluatives d'avaluació contínua: 60% de la nota final
  - Anàlisi grupals de sentències, sinopsis d'articles doctrinals, etc.: 25% de la nota final
  - Exposició grupal d'un dels temes proposats en relació amb les unitats didàctiques: 20% de la nota final.
  - Participació en fòrums virtuals acadèmics de debat jurídic: 10% de la nota final.
  - Participació i interacció en classe: 5% de la nota final.
- Prova objectiva de coneixements: 40% de la nota final.

05. RECURSOS DOCENTS

A tenor del que s'ha exposat en aquesta guia, convé centrar el present punt en els criteris que cal seguir per a seleccionar recursos específics per a la incorporació de la perspectiva de gènere en l'àmbit de la docència en Dret i Criminologia. A continuació s'ofereixen pautes en aquest sentit:

- En relació amb el llenguatge sensible al gènere, com a instrument de comunicació i de transferència de coneixements, així com creador d'un imaginari simbòlic i referencial de l'entorn convivial es torna en clau en l'àmbit del Dret i la Criminologia. En aquest punt, i donada la deriva androcèntrica i patriarcal d'ambdues disciplines acadèmiques, les reflexions crítiques en relació al llenguatge jurídic i criminològic són elements a tenir en compte al llarg de tot el procés d'aprenentatge. Les guies elaborades i pautes donades per moltes universitats per a fomentar un llenguatge no sexista i discriminatori constitueixen bons punts de partida a l'hora de conscienciar l'alumnat sobre la importància de visibilitzar aquest fet a través de l'ús del llenguatge.
- Pel que fa a la selecció d'exemples pràctics en la docència o la selecció de materials per a traslladar a l'alumnat d'una manera més connectada a la realitat els coneixements teòrics explicats en classe, resulta convenient –en Dret i Criminologia– fugir d'exemples estereotipats que abunden en la manera de socialització diferenciada del sistema sexe/gènere. En aquest sentit s'ha d'apostar per exemples que posen de manifest les potencialitats del gènere com a instrument de transformació social i consolidació jurídica dels subjectes de dret.
- Pel que fa a dades quantitatives en Dret i Criminologia, la desagregació per sexe d'aquestes llança lectures enriquidores que posen de manifest la importància de les anàlisis crítiques i la visibilització numèrica dels efectes en els subjectes de l'elaboració de lleis o resolució de casos cebs al gènere. Per contra, l'anàlisi de casos –per via interpretativa o aplicativa– des de la perspectiva de gènere així com la mateixa elaboració normativa permeten la configuració d'estadístiques en què és fàcil observar un canvi de tendència quant al resultat final amb afectació directa en la vida de les persones, com a subjectes de drets.
- Quant a la selecció de materials per a treballar en l'aula en Dret i Criminologia és important precisar els següents aspectes:

- Al costat dels materials típics d'ambdues disciplines acadèmiques (lleis, sentències, dictàmens, informes, etc.), la perspectiva de gènere insta a recórrer a un altre tipus de materials com a selecció de notícies, titulars de premsa, documentals, etc., que permeten traslladar a l'aula exemples relacionats amb els continguts teòrics explicats. La selecció d'aquests materials complementaris permeten conscienciar l'alumnat de l'actualitat dels continguts tractats en classe així com la importància de reflexionar críticament i traslladar aquestes reflexions a entorns que es desenvolupen fora de les aules.
- La utilització o recomanació de lectures que excedeixen dels manuals i codis tradicionals en les disciplines ajuda a la conformació d'aquesta mentalitat crítica amb la manera de socialització diferenciada del sistema sexe/gènere. En Dret i Criminologia el recurs a novel·les, assajos, biografies, llibres de viatges, etc., resulta molt enriquidor i una via molt útil i amena de transferir coneixements. A manera d'exemple algunes lectures recomanades que es presten a l'anàlisi crítica del gènere podrien ser:

<i>Los enemigos íntimos de la democracia</i> , de Tzvetan Todorov	<i>El milenio huérfano. Ensayo para una nueva cultura política</i> , de B. De Sousa Santos
<i>Pensamiento crítico, constitucionalismo crítico</i> , de Carlos de Cabo Martín	<i>Sexo y filosofía. Sobre mujeres i 'poder'</i> , d'Amelia Valcárcel
<i>Occidente y los Otros</i> , de Sophie Bessis	<i>Defenderse del poder. Para una resistencia constitucional</i> , d'Ermanno Vitale
<i>Fruta prohibida. Una aproximación histórica al estudio del Derecho y del Estado</i> , de Juan Ramón Capella	<i>El capital al siglo XXI</i> , de Thomas Piketty
<i>Hacia una nueva política sexual: las dones davant la reacció patriarcal</i> , de Rosa Cobo	<i>Filosofía, crítica y (re) flexiones feministas</i> , de Luisa Posada Kubisa
<i>Neoliberalismo sexual. El mito de la libre elección</i> , d'Ana de Miguel	<i>Mi patria era una semilla de manzana</i> , de Herta Müller
<i>Vivir con el tiempo prestado</i> , de Zygmunt Bauman	<i>Libertad</i> , de Zygmunt Bauman
<i>La dominació masculina</i> , de Pierre Bourdieu	<i>El Segon Sexe</i> , de Simone de Beauvoir

<i>El contrato sexual</i> , de Carole Pateman	<i>Patria</i> , de Fernando Aramburu
<i>La filla estrangera</i> , de Najat El Hachimi	<i>El quadern daurat</i> , de Doris Lessing
<i>La mujer comestible</i> , de Margaret Atwood	<i>Cims borrascosos</i> , d'Emily Brontë
<i>La mujer del pelo rojo</i> , d'Orhan Pamuk	<i>Quan surt la reclusa</i> , de Fred Vargas
<i>L'ordre del dia</i> , d'Éric Vuillard	<i>Fortunas del feminismo</i> , de Nancy Fraser

- Selecció, recomanació i visualització de pel·lícules. La simbiosi del Dret i la Criminologia amb el setè art (cinema) té una potencialitat extraordinària en la transferència de coneixements i en el foment del treball participatiu i col·laboratiu en les aules, especialment quan després de la visualització es realitzen activitats complementàries relacionades amb els conceptes teòrics explicats: tests, comentaris de fragments, etc. La posada en comú de les activitats guiades permet observar les diferents narratives i fomentar el posicionament crític de l'alumnat. A continuació se n'arplega una selecció:

<i>Testimoni de càrrec</i> , dirigida per Billy Wilder (1957)	<i>Anatomia d'un assassinat</i> , dirigida per Otto Preminger (1959)
<i>Matar un rossinyol</i> , dirigida per Robert Mulligan (1962)	<i>En el nom del pare</i> , dirigida per Jim Sheridan (1993)
<i>Philadelphia</i> , dirigida per Jonathan Demme (1993)	<i>Legítima defensa</i> , dirigida per Francis Ford Coppola (1997)
<i>Si les parets parlessin</i> , dirigida per Nancy Savoca (2013)	<i>Pena de mort</i> , dirigida per Tim Robbins (1995)
<i>En terra d'homes</i> , dirigida per Niki Car (2005)	<i>Te doy mis ojos</i> , dirigida per Iciar Bollín (2003)
<i>Dormint amb el seu enemic</i> , dirigida per Joseph Ruben (1991)	<i>Princesas</i> , dirigida per Fernando León (2005)
<i>En tierra extraña</i> , dirigida per Iciar Bollain (2014)	<i>La librería</i> , dirigida per Isabel Coixet (2017)

06. ENSENYAR A FER RECERCA SENSIBLE AL GÈNERE

En aquest apartat s'arregleguen algunes directrius per al desenvolupament de TFG o TFM en Dret i Criminologia amb perspectiva de gènere en la recerca. Resulta crucial tenir en compte el tema escollit i el plantejament que se n'ha de fer. Així mateix, en tot el desenvolupament de la recerca s'haurà d'utilitzar un llenguatge inclusiu i que hi ha de permetre visibilitzar les dones, sobretot quan s'inclouen aportacions de persones expertes en la matèria o que ja han investigat sobre el tema. Per això, resulta crucial partir d'un esborrany o esquema de treball que almenys haurà de contenir els següents apartats:

- **Introducció.** Apartat destinat a contextualitzar la recerca que s'ha de desenvolupar, en el qual s'intentarà donar resposta a les qüestions següents: el perquè del tema escollit, motivacions per a investigar sobre la matèria, rellevància actual de la recerca, etc. Cal intentar introduir en aquest apartat algunes consideracions relacionades amb la perspectiva de gènere; això resulta crucial en l'apartat introductori, perquè posa de manifest la transversalitat del gènere com a categoria d'anàlisi en el disseny de qual-sevol activitat investigadora.
- **Objectius.** Apartat en què s'intentaran plantejar, provisionalment, els objectius que s'hi cerquen amb el desenvolupament de la recerca o estudi plantejats. Aquests objectius han d'incloure l'enfocament de gènere. Per tant, a l'hora de concretar-los, cal plantejar reflexions crítiques relacionades amb com afecta a dones i homes la normativa analitzada, l'evolució jurisprudencial seleccionada, els seus efectes o conseqüències, etc.
- **Hipòtesi de la qual es parteix.** En la part inicial de la recerca cal plantejar algunes hipòtesis de partida. La implementació de la perspectiva en les hipòtesis de les quals es parteix pot resultar interessant sobretot perquè permet a la persona que fa la recerca una anàlisi transversal en el desenvolupament d'aquesta a fi de validar finalment (o no) les hipòtesis.
- **Estat de la qüestió.** En aquesta part de la recerca s'han d'arreglegar els aspectes essencials que permeten desenvolupar en quin moment s'està en relació a la matèria o tema sobre la qual s'ha decidit investigar. En Dret i Criminologia, normalment es parteix de la situació normativa d'una matèria, els resultats aplicatius i interpretatius sobre un assumpte, les llacunes jurídiques en relació amb una temàtica, etc. Per tant, aquest apartat resulta crucial a l'hora d'implementar la perspectiva de gènere, ja que permet analitzar la situació de partida des d'aquesta lògica d'anàlisi per tal de vi-

sibilitzar elements crítics des de l'asimetria sociosexual del sistema sexe/gènere des del moment inicial.

- **Metodologia.** A nivell metodològic la perspectiva de gènere permet dissenyar estratègies d'anàlisi en què les mirades sobre la temàtica a investigar siguin plurals i, a més, posicionades des del lloc en el qual es troba el subjecte que duu a terme la recerca. Per tant, en aquesta fase, la perspectiva de gènere permet apel·lar directament al privilegi epistèmic a què fan referència les diferents epistemologies feministes, que atorguen un valor afegit a la recerca projectada quan la metodologia seleccionada per a desenvolupar-la recerca té en compte l'asimetria sociosexual del sistema sexe/gènere. En aquest sentit, i amb independència que les recerques en el camp del Dret solen ser normalment descriptives (anàlisi qualitativa), és important no bandejar les anàlisis quantitatives que, des de la perspectiva de gènere, permeten desagregar dades per sexe, per exemple, en relació a l'efecte d'aplicacions normatives aparentment neutrals quant al sexe però amb diferents efectes sobre aquest aspecte.
- **Anàlisi i discussió de resultats.** En aquesta fase, l'enfocament de gènere facilita que l'anàlisi i la discussió de resultats valore la socialització diferenciada de dones i homes. Això implica que si s'analitzen lleis o aplicacions normatives o interpretacions d'aquestes davant de les llacunes existents, s'ha de tenir en compte que les normes no són (i mai han sigut) neutres quant als subjectes que en són destinataris. És més, des del plantejament del Dret i la Criminologia, la perspectiva de gènere permet introduir una crítica general al model simbòlic i les narratives jurídiques que s'han creat (i creen) i al lloc que ocupen (o tenen assignat) els subjectes destinataris.
- **Conclusions.** Finalment, l'apartat de conclusions ha d'arreplegar de manera sintètica els aspectes conclusius rellevants després de la discussió i anàlisi de resultats. En les conclusions l'enfocament de gènere permetrà col·legir propostes de millores concordes amb la visió i dimensió plural de la realitat sociosexual des del Dret o la Criminologia.

07. RECURSOS PEDAGÒGICS

Webgrafia

- Ministeri de Sanitat, Serveis Socials i Igualtat. Dades sobre violència de gènere: <http://www.violenciagenero.msssi.gob.es/ca/violenciaEnCifras/victimasmortales/home.htm>
- Institut de la Dona: <http://www.inmujer.gob.es/ca/home.htm>
- Consell General del Poder Judicial. Observatori de Violència de Domèstica i de Gènere: <http://www.poderjudicial.es/cgpj/es/Temas/Violencia-domestica-y-de-genero/El-Observatorio-contra-la-violencia-domestica-y-de-genero/>
- Tribunal Constitucional: <https://www.tribunalconstitucional.es/es/paginas/default.aspx>
- Defensor del Poble: <https://www.defensordelpueblo.es/ca/>
- Fiscalia General de l'Estat: https://www.fiscal.es/fiscal/publico/ciudadano/home!/ut/p/a1/04_Sj9CPykyssy0xPLMnMz0vMAfGjzOI9HT0cDT2DDbzcFszcDBzdPYOdTD08jINdjYAKIoEKDHAARwNC-sP1o_ApsQgygSrAY0VBboRBpqOilgD-HNNY/dl5/d5/L2dBISevZ0FBIS9nQSEh/
- Advocacia Espanyola: <http://www.abogacia.es/>
- Tribunal Interamericà de Drets Humans: <http://www.corteidh.or.cr/>
- Tribunal Europeu de Drets Humans: <http://www.echr.coe.int/pages/home.aspx?p=applicants/spa>
- Agència Europea de Drets Fonamentals: <http://fra.europa.eu/es>
- Red Feminista de Derecho Constitucional: <http://feministasconstitucional.org/>
- Asociación de Mujeres Juezas de España.: <http://www.mujeresjuezas.es/>
- Women's Link Worldwide: <http://www.womenslinkworldwide.org/>
- Femicidio: <http://femicidio.net/>
- Tribuna Feminista: <http://www.tribunafeminista.org/>

Bibliografia

- ADÁN, Carme (2006). *Feminismo y conocimiento. De la experiencia de las mujeres al cúborg*. A Coruña: Spiralia Ensayo.
- AMORÓS, Celia i DE MIGUEL, Ana (2005). *Teoría feminista: de la Ilustración a la globalización. De la Ilustración al segundo sexo, I*. Madrid: Minerva.
- ANDERSON, Elizabeth (1995). «Feminist Epistemology: An Interpretation and Defense». *Hypatia*, 10, p. 50-80: <http://onlinelibrary.wiley.com/wol1/doi/10.1111/j.1527-2001.1995.tb00737.x/full>
- ANDERSON, Elizabeth (1995). «Knowledge, Human Interests, and Objectivity in Feminist Epistemology», *Philosophical Topics*, 23, p. 27-58: <https://philpapers.org/rec/ANDKHI>
- ATIENZA, Manuel (2012). *El sentido del Derecho*. Barcelona: Ariel.
- BOURDIEU, Pierre (2005). *La dominación masculina*. Barcelona: Anagrama, 5a edició.
- BUTLER, Judith (2001). *Mecanismos psíquicos del poder. Teorías de la sujeción*. Madrid: Cátedra.
- CAMPOAMOR, Clara i KENT, Victoria. *Discurs de 1 de octubre de 1931* en la web del Congreso de los Diputados: http://www.congreso.es/est_sesiones/
- COBO, Rosa (2011). *Hacia una nueva política sexual: las mujeres ante la reacción patriarcal*. Madrid: Catarata.
- DE BARBIERI, Teresita (1998). «Acerca de las propuestas metodológicas feministas». E. B. *Debates en torno a una metodología feminista*, México: UAM-X, CSH, p. 103-109.
- DE BEAUVOIR, Simone (2000). *El Segundo Sexo*. Vol. I i II. Madrid: Cátedra.
- DE MIGUEL, Ana (2015). *Neoliberalismo sexual. El mito de la libre elección*. Madrid: Cátedra.
- DÍAZ MARTÍNEZ, Capitolina i DEMA MORENO, Sandra (2013). «Metodología no sexista en la investigación y producción del conocimiento», DÍAZ MARTÍNEZ, Capitolina i DEMA MORENO, Sandra (eds.). *Sociología y género*. Madrid: Tecnos, p. 65-86.

- DIVERSES AUTORIES, (2014). *Igualdad y democracia: el género como categoría de análisis jurídico. Estudios en homenaje a la profesora Julia Sevilla*. Valencia: Corts Valencianes.
- FACIO, Alda (2000). «Hacia otra teoría crítica del Derecho». HERRERA, G. (coord.). *Las fisuras del patriarcado. Reflexiones sobre Feminismo y Derecho*. Ponencias en el Programa de Género de FLACSO organizado por el seminario “Género y Derecho: reflexiones desde la teoría y la práctica”. Ecuador, p. 15-44.
- FERRAJOLI, Luigi (2006). *Derechos y garantías. La ley del más débil*. Madrid, Trotta, 6a edició.
- FOUCAULT, Michel (1984). *Un diàlogo sobre el poder*. Madrid: Alianza.
- FRASER, Nancy (2015). *Fortunas del Feminismo*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- FRASER, Nancy (1990). «¿Qué tiene de crítica la teoría crítica?», BENHABIB, Seyla i CORNELL, Drucilla (eds.). *Teoría feminista y teoría crítica*. Valencia: Ed. Alfons el Magnànim.
- HARAWAY, Donna (1995). «Conocimientos situados: la cuestión científica en el feminismo y el privilegio de la perspectiva parcial», HARAWAY, Donna, *Ciencia, cyborgs y mujeres. La invención de la naturaleza*. Madrid: Cátedra, cap. 7, p. 303-346.
- HARDING, Sandra (1987). «Is there a feminist method?», *Feminism and Methodology*. Bloomington/Indianápolis: Indiana University Press.
- KELLER, Evelyn i LONGINO, Helen (eds.) (2004). *Feminism and Science*. New York: Oxford University, p. 244.
- LOMBROSO, Cesare; FERRERO, Guglielmo (1895). *The female offender*. New York, D. Appleton.
- MACKINNON, C. (2007). *Are Women Human?: And Other International Dialogues*. Harvard University Press.
- MACKINNON, C. (1995). *Hacia una teoría feminista del Estado*. Madrid: Cátedra.
- MACKINNON, C. (1983). «Feminism, Marxism, Method and the State: toward feminist jurisprudence». *Sings: Journal of Women in Culture and Society*, VIII, p. 635-645.
- MACKINNON, C. (1979). *Sexual harassment of working women*. New Haven: Yale University Press.

- MARTÍN GONZÁLEZ, María i OCEJO ÁLVAREZ, María (2017). *Enfoque de género en la actuación letrada. Guía práctica de la abogacía*. Fundación Abogacía Española, Madrid: <http://www.abogacia.es/wp-content/uploads/2017/12/GUIA-ENFOQUE-DE-GENERO-3.pdf>
- MARTÍNEZ-BASCUÑÁN, Máriam (2012). *Género, emancipación y diferencia(s)*. Madrid: Plaza y Valdés.
- MARTÍNEZ SAMPERE, Eva. «La legitimidad de la Democracia Paritaria». Congrés de l'Asociación Española de Derecho Constitucional, Alacant, 28 i 29 de abril de 1999. <https://recyt.fecyt.es/index.php/RevEsPol/article/view/46651>
- NASH, Mary (2004). *Mujeres en el mundo. Historia, retos y movimientos*. Madrid: Alianza.
- NICOLÁS LAZO, Gemma (2009). «Debates en epistemología feminista: del empirismo y el standpoint a las críticas postmodernas sobre el sujeto y el punto de vista». NICOLÁS LAZO, Gemma i BOLEDÓN, Encarna (comps.). *Género y dominación: críticas feministas del derecho y el poder*. Barcelona: Anthropos (Observatori del Sistema Penal i els Drets Humans, OSPDH), p. 25-62.
- NUSSBAUM, Martha C. (2007). *Las fronteras de la Justicia. Consideraciones sobre la exclusión*. Barcelona: Paidós.
- OLSEN, Frances (1990). «El sexo del derecho». KAIRYS, D. (ed.). *The Politics of Law*, Nova York: Pantheon, p. 452-467.
- PATEMAN, Carole (1995). *El contrato sexual*. Barcelona: Anthropos.
- PÉREZ LUÑO, Antonio (2011). *Los derechos fundamentales*. Madrid: Tecnos, 2011.
- PERNAS, Beatriz (2001). «Las raíces del acoso sexual: las relaciones de poder y sumisión en el trabajo». En OSBORNE, Raquel (2001). *La violencia contra las mujeres (Realidad social y políticas públicas)*. Madrid: UNED, p. 53-75.
- PITCH, Tamar (2003). *Un derecho para dos: la construcción jurídica de género, sexo y sexualidad*. Madrid: Trota.
- POSADA, Luisa (2015). *Filosofía, crítica y (re)flexiones feministas*. Madrid: Editorial Fundamentos.
- PULEO, Alicia (2013). «El concepto de género como hermenéutica de la sospecha: de la biología a la filosofía moral y política». *Revista Arbor. Ciencia, pensamiento y cultura*. Vol. 189, núm. 763: <http://arbor.revistas.csic.es/index.php/arbor/article/viewArticle/1871/2022>

- RED FEMINISTA DE DERECHO CONSTITUCIONAL (2017). *Posicionamiento de la Red Feminista de Derecho Constitucional ante la necesaria reforma de la Constitución*. Disponible a: http://feministasconstitucional.org/wp-content/uploads/2017/12/RFDC_posicionamiento_RefConst-4-diciembre-2017..pdf
- SUPREMA CORTE DE JUSTICIA DE LA NACIÓN DE MÉXICO (2015). *Protocolo para Juzgar con Perspectiva de Género. Haciendo realidad el Derecho a la Igualdad de la Suprema Corte de Justicia de la Nación de México*, México: <http://187.174.173.99:8080/leyes/protocolos/3.pdf>.
- ROUSSEAU, Jean-Jacques (2015). *Emili o de l'educació*. Vic: Eumo Editorial Sau.
- SEGATO, Rita Laura (2016). *La guerra contra las mujeres*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- STOLLER, Robert (1968). *Sex and Gender*. Nova York: Science House.
- SMART, Carol (1977). «Women, Crime and Criminology: a feminist critique». *Social Work*, vol. 22, n. 4, 1 juliol, p. 331-332.
- SMART, Carol (1994). «La mujer del discurso jurídico». En LAURRARI, Elena (coord.). *Mujeres, derecho penal y criminología*. Madrid: Alianza editorial, p. 167-177.
- TORRES DÍAZ, María Concepción (2018). «Acoso sexual y acoso por razón de sexo diez años después de la Ley Orgánica 3/2007». En VENTURA FRANCH, A. i GARCÍA CAMPÁ, S. (coords.). *El derecho a la igualdad efectiva de mujeres y hombres*. Pamplona: Aranzadi, p. 187-228.
- TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). «El sustento constitucional de la imparición de Justicia desde la perspectiva de género», al monogràfic 'Mujer y Constitución' de la *Revista Peruana de Derecho Constitucional*, n. 10, desembre 2017. ISSN: 2222-0615, p. 181-214.
- TORRES DÍAZ, Maria Concepción (coord.) (2017). 3711_Memoria de la Red Docente Género e Igualdad en Derecho Constitucional y Libertad de Creencias 2016/2017. En ROIG-VILA, R. (coord.). *Memòries del Programa de Xarxes-13CE de qualitat, innovació i investigació en docència universitària. Convocatòria 2016-2017*. Alacant: Universitat d'Alacant, Institut de Ciències de l'Educació (ICE), p. 184-197.
- TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). «Sobre el consentimiento sexual (y algo más)». En *Agenda Pública: analistas de actualidad*. Disponible a: <http://agendapublica.elperiodico.com/consentimiento-sexual-algo-mas/>

- TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). «Acoso sexual y discriminación estructural». En *Agenda Pública: analistas de actualidad*. Disponible a: <http://agendapublica.elperiodico.com/acoso-sexual-discriminacion-estructural/>
- TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). «Iusfeminismo y agravante por razón de género, ¿dónde estamos?». En *Agenda Pública: analistas de actualidad*: <http://agendapublica.elperiodico.com/iusfeminismo-y-agravante-por-razon-de-genero-donde-estamos/>
- TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). «Justicia y género: de la teoría iusfeminista a la práctica judicial». Blog de la *Revista Catalana de Dret Públic*: <https://eaprcdp.blog.gencat.cat/2017/04/05/justicia-y-genero-de-la-teoria-iusfeminista-a-la-practica-judicial-maria-concepcion-torres-diaz/>
- TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). «Pensión de viudedad y violencia de género, ó, cómo acreditar la condición de víctima». En *Tribuna Feminista*: www.tribunafeminista.org/2017/02/pension-de-viudedad-y-vg-o-como-acreditar-la-condicion-de-victima/
- TORRES DÍAZ, María Concepción (2016). «La Justicia Constitucional desde el estudio crítico de casos: análisis jurisprudencial». En TORTOSA YBÁÑEZ, María Teresa; GRAU COMPANY, Salvador; ÁLVAREZ TERUEL, José Daniel (coords.). *XIV Jornades de Xarxes d' Investigació en Docència Universitària. Investigació, innovació i ensenyament universitari: enfocaments pluridisciplinaris*. Alacant: Universitat d'Alacant, Institut de Ciències de l'Educació, p. 1303-1319.
- TORRES DÍAZ, María Concepción (2016). «¿Qué desvela el género en el análisis de la violencia contra las mujeres?». En *Agenda Pública: analistas de actualidad*: <http://agendapublica.elperiodico.com/3045-2/>
- TORRES DÍAZ, María Concepción (2016). «Las mujeres en y ante el Tribunal Constitucional». En *Agenda Pública: analistas de actualidad*: <http://agendapublica.elperiodico.com/las-mujeres-en-y-ante-el-tribunal-constitucional/>
- TORRES DÍAZ, María Concepción (2015). «Mujeres y Derechos Humanos ante la violencia de género: o, la crisis como excusa frente al contrato sexual». En *Revista Cahiers de civilisation espagnole contemporaine. De 1808 au temps présent*, 15: <http://journals.openedition.org/cccec/6000>
- TORRES DÍAZ, María Concepción (2014). «Mujeres y derechos sexuales y reproductivos: cuerpos y subjetividad desde la periferia constitucional». En LEÓN ALONSO, M. i SGRÓ RUATA, MC. (comp.). *La Reforma del aborto en España: perspecti-*

vas de un debate (re) emergente. Córdoba (Argentina): Católicas por el derecho a decidir, p. 119-148.

TORRES DÍAZ, María Concepción (2014). «El derecho a una vida libre de violencia de género como derecho fundamental: crítica constitucional desde el paradigma feminista» *DIVERSA AUTORIA, Igualdad y democracia: el género como categoría de análisis jurídico. Estudios en homenaje a la profesora Julia Sevilla*. Valencia: Cortes Valencianas, p. 641-655.

TORRES DÍAZ, María Concepción (2013). «Epistemología feminista en la aplicación e interpretación normativa: la integración de la perspectiva de género en las ciencias jurídicas». En TORTOSA YBÁÑEZ, M. T.; ÁLVAREZ TERUEL, J. D., i PELLÍN BUADES, N. (coords). *XI Jornades de Xarxes d'Investigació en Docència Universitària: Reptes de Futur en l'Ensenyament Superior*. Alacant: Universitat d'Alacant, p. 624-636.

TORRES DÍAZ, María Concepción (2012). «Estado social y sujeto productivo: un apunte constitucional desde la perspectiva de género». *Actas del VIII Congreso Estatal Isonomía sobre Igualdad entre mujeres y hombres: El género en la economía o la economía de género*. Castelló: Universitat Jaume I, p. 50-58.

TORRES DÍAZ, María Concepción (2012). «La perspectiva de género como criterio de interpretación jurisprudencial ante la valoración de la intencionalidad del agresor en un contexto patriarcal». En VÁZQUEZ BERMÚDEZ, I (coord.). *Investigación y género: inseparables en el presente y el futuro*. Sevilla: Universidad de Sevilla, p. 2035-2055.

TURBET, Silvia (2003). *Del sexo al género. Los equívocos de un concepto*. Madrid: Cátedra.

VEIL, Simone (2004). *Les hommes aussi s'en souviennent. Une loi pour l'Histoire*. París: Editions Sotck.

VALCÁRCEL, Amelia (1994). *Sexo y filosofía. Sobre mujeres y 'poder'*. Barcelona: Antropos.

08. PER A APROFUNDIR

Referències a l'apartat 2, la ceguesa al gènere en Dret i Criminologia i les implicacions que això té:

Sobre les noves epistemologies i epistemologies feministes, vegeu:

NICOLÁS LAZO, Gemma (2009). «Debates en epistemología feminista: del empirismo y el standpoint a las críticas postmodernas sobre el sujeto y el punto de vista». En NICOLÁS LAZO, Gemma, BOLEDÓN, Encarna et al. (coord.). *Género y dominación: críticas feministas del derecho y el poder*. Barcelona: Anthropos (Observatori del Sistema Penal i els Drets Humans, OSPDH), p. 25-62.

Sobre la necessària implementació de la perspectiva de gènere en la docència en Dret i Criminologia, vegeu:

TORRES DÍAZ, María Concepción (2013). «Epistemología feminista en la aplicación e interpretación normativa: la integración de la perspectiva de género en las ciencias jurídicas». En TORTOSA YBÁÑEZ, MT.; ÁLVAREZ TERUEL, JD.; I PELLÍN BUADDES, N. (coords). *XI Jornades de Xarxes d'Investigació en Docència Universitària: Reptes de Futur en l'Ensenyament Superior*. Alacant: Universitat d'Alacant, p. 624-636.

TORRES DÍAZ, María Concepción (2012). «La perspectiva de género como criterio de interpretación jurisprudencial ante la valoración de la intencionalidad del agresor en un contexto patriarcal». En VÁZQUEZ BERMÚDEZ, I. (coord.). *Investigación y género: inseparables en el presente y el futuro*. Sevilla: Universidad de Sevilla, p. 2035-2055.

Sobre la posició de les dones en el Dret i davant del Dret, vegeu:

TORRES DÍAZ, María Concepción (2016). «Las mujeres en y ante el Tribunal Constitucional». En *Agenda Pública: analistas de actualidad*: <http://agendapublica.elperiodico.com/las-mujeres-en-y-ante-el-tribunal-constitucional/> (consulta: 20/12/2017).

Sobre la categoria gènere com a garantia específica dels drets de les dones, vegeu:

TORRES DÍAZ, María Concepción (2018). «Acoso sexual y acoso por razón de sexo diez años después de la Ley Orgánica 3/2007». En VENTURA FRANCH, A. i GARCÍA CAMPÁ, S. (coords.). *El derecho a la igualdad efectiva de mujeres y hombres*. Pamplona: Aranzadi, p. 187-228.

TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). «Justicia y género: de la teoría iusfeminista a la práctica judicial». Blog de la *Revista Catalana de Dret Públic*: <https://eapc-rcdp.blog.gencat.cat/2017/04/05/justicia-y-genero-de-la-teoria-iusfeminista-a-la-practica-judicial-maria-concepcion-torres-diaz/>

TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). «Iusfeminismo y agravante por razón de género, ¿dónde estamos?». En *Agenda Pública: analistas de actualidad*: <http://agendapublica.elperiodico.com/iusfeminismo-y-agravante-por-razon-de-genero-donde-estamos/>

Referències a l'apartat 3, propostes generals per a incorporar la perspectiva de gènere en la docència en Dret i Criminologia:

Normatives que remeten a la inclusió de la perspectiva de gènere en Dret i Criminologia:

GRUPO DE TRABAJO EN TEMAS DE IGUALDAD, CONSEJO DE LA ABOGACÍA. *Enfoque de género en la actuación letrada. Guía práctica de la abogacía*, grup de treball creat el 2017 davant la necessitat d'incrementar la formació en perspectiva de gèneres del personal jurídic, especialment d'advocades i advocats en exercici.

SUPREMA CORTE DE JUSTICIA DE LA NACIÓN DE MÉXICO (2013). *Protocolo para Juzgar con Perspectiva de Género. Haciendo realidad el Derecho a la Igualdad*.

- Els informes del Consell General del Poder Judicial –Grup d'Experts i Expertes en Violència Domèstica i de Gènere–, entre els quals cal destacar:
  - Informes dels anys 2013-2015 sobre víctimes mortals de violència de gènere i de la violència domèstica en l'àmbit de la parella o exparella;
  - Anàlisi de las sentències dictades en l'any 2015, relatives a homicidis o assassinats entre els membres de la parella o exparella i de menors a mans dels seus progenitors. Cal destacar-hi les següents línies de l'estudi: «Análisis de las sentencias dictadas en el año 2015, relativas a homicidios y/o asesinatos entre los miembros de la pareja o expareja», que posen de manifest que: «(...) Estos estudios nos ayudan a ver que la violencia entre miembros de la pareja o expareja tiene sus raíces en el género y es asimétrico en cuanto al sexo de sus autores. Por lo que este tipo de estudios no pueden ser ciegos al género ni neutrales al sexo de los actores»;

- Guia pràctica de la Llei Orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de Mesures de Protecció Integral contra la Violència de Gènere (2016).
- Guía práctica de la Ley Orgánica 1/2004, de 28 de diciembre, de Medidas de Protección Integral. La cita literal de l'article 4 de la Llei Orgànica 3/2007, de 22 de març, anteriorment citada, resulta obligada, ja que sota la rubrica «Integració del principi d'igualtat en la interpretació i aplicació normativa», l'esmentat precepte esdevé principi rector i manament d'optimització quan disposa que:

«La igualtat de tracte i d'oportunitats entre dones i homes és un principi formador de l'ordenament jurídic i, com a tal, s'ha d'integrar i observar en la interpretació i aplicació de les normes jurídiques».

- Conveni d'Istanbul –anteriorment citat–, especialment en l'article 6 quan disposa:

«Les parts es comprometen a incloure un enfocament de gènere en l'aplicació i l'avaluació de l'impacte de les disposicions del present Conveni i a promoure i aplicar de manera efectiva polítiques d'igualtat entre dones i homes i l'empoderament de les dones».

A fi de la present guia, l'article 14, que disposa textualment:

«1. Les parts emprendran, si escau, les accions necessàries per a incloure en els programes d'estudis oficials i a tots els nivells d'ensenyament material didàctic sobre temes com la igualtat entre dones i homes, els papers no estereotipats dels gèneres, el respecte mutu, la solució no violenta de conflictes en les relacions interpersonals, la violència contra la dona per raons de gènere, i el dret a la integritat personal, adaptat a la fase de desenvolupament dels alumnes.»

En relació a la formació de professionals en l'àmbit del Dret i, per extensió, en l'àmbit de la Criminologia, l'article 15 del Conveni d'Istanbul resulta revelador, ja que insta a impartir i reforçar la formació adequada de professionals que tracten amb víctimes i autors en honor de la prevenció i la detecció en matèria de violència de gènere, promoció dels drets de les víctimes, prevenció de la victimització secundària, foment de la igualtat de dones i homes, etc.

- Recomanació General núm. 33 sobre l'accés de les dones a la justícia, del Comitè per a l'Eliminació de la Discriminació contra la Dona (CEDAW), de 3 d'agost de 2015, destaquem ací l'apartat B.22:

«Les dones, no obstant això, fan front a moltes dificultats per a obtenir accés a la justícia com a resultat de la discriminació directa i indirecta (...). Aquesta igualtat no solament aparent en el contingut discriminatori i/o les conseqüències discriminatòries de les lleis, els reglaments, els procediments, la jurisprudència i les pràctiques, sinó també en la falta de capacitat i coneixements de les institucions judicials i quasi judicials per a tractar adequadament de les violacions dels drets humans de la dona (...)». Continua assenyalant “(...) les institucions judicials han d’aplicar el principi d’igualtat substantiva o de facto consagrada en la Convenció i han d’interpretar les lleis, incloses les lleis nacionals, religioses i consuetudinàries, de conformitat amb aquesta obligació (...)».

Reflexió crítica, des de la perspectiva de gènere, dels textos jurídics històrics:

De la *Declaració de Sèneca Falls* o *Declaració de Sentiments* (1848), d’Elizabeth Cady Stanton i Lucrecia Mott, resulten molt significatius els següents paràgrafs:

«La història de la humanitat és la història de les repetides vexacions i usurpacions perpetrades per l’home contra la dona, amb l’objecte directe d’establir una tirania absoluta sobre ella. Per a demostrar-ho anem a presentar-li aquests fets a l’ingenu món:

«Mai li ha permès que la dona gaudisca del dret inalienable del vot.

L’ha obligada a acatar lleis en l’elaboració de les quals no ha tingut cap participació.

Li ha negat els drets reconeguts als homes més ignorants i immorals, tant americans com estrangers.

Havent-la privat d’aquest primer dret com a ciutadana, el del sufragi, i havent-la deixat; per tant, sense representació en les assemblees legislatives, l’ha oprimida pertot arreu.

Si està casada, l’ha convertida civilment en morta, davant els ulls de la llei.

L’ha despullada de tot dret de propietat, fins i tot dels jornals que ella mateixa guanya.

L’ha convertida en un ésser moralment irresponsable (...). En el contracte de matrimoni se li exigeix obediència al marit, que n’esdevé, amb caràcter ge-

neral, en el seu amo, ja que la llei li reconeix el dret de privar-la de llibertat i sotmetre-la a càstigs (...)».

Del discurs de Simone Veil en l'Assemblea Francesa el 26 de novembre de 1974, resulten significatives les següents paraules:

«(...) M'agradaria primer de tot compartir-vos una convicció de dona –disculpeu si ho faig davant d'aquesta Assemblea quasi exclusivament composta per homes: cap dona recorre gustosament a l'avortament. N'hi ha prou amb escoltar-les. És sempre una tragèdia i seguirà sent una tragèdia».

Les paraules de Simone Veil posen de manifest la perversitat de no tenir en compte el sexe dels subjectes de dret per al reconeixement de la plena subjectivitat jurídica i política de les dones. Cal tenir en compte que aquest al·legat per a despenalitzar la interrupció voluntària de l'embaràs el va fer davant d'un auditori integrat majoritàriament per homes. Homes que no gesten, no pareixen i l'autonomia personal dels quals no es veia afectada per la llei que es debatia en aquells moments en l'arc parlamentari.

Les intervencions parlamentàries de la diputada Teresa Revilla –en relació a l'aprovació de l'article 14 de la Constitució (precepte que constitucionalitzà la igualtat com a dret fonamental) en la Comissió d'Assumptes Constitucionals i Llibertats Públiques en la sessió celebrada el 18 de maig de 1978:

«Senyories, en aquest article que hem votat afirmativament, la dona espanyola adquireix, per fi, la plenitud dels seus drets. És veritat que la votació ha sigut unànime, sense dissidències, com estava reclamant la nostra societat. Però les dones no anem a donar les gràcies per això... Ara cerquem el futur i en el futur volem simplement poder ser (...)».

Sobre el constitucionalisme històric espanyol i la situació (exclusió-posició) de les dones, vegeu:

- a) Constitució de Cadis, de 19 de març de 1812 (vigència des de 1812 fins a 1814, des de 1820 fins a 1823 i des de 1836 fins a 1837);
- b) Constitució de 18 de juny de 1837 (vigència des de 1837 fins a 1845);
- c) Constitució de 23 de maig de 1845 (vigència des de 1845 fins a 1868);
- d) Constitució de 6 de juny de 1869 (vigència des de 1869 fins a 1873);
- d) Constitució de 30 de juny de 1876 (vigència des de 1876 fins a 1923);
- e) Constitució de 9 de desembre de 1931 (vigència des de 1931 fins a 1939).

En proposem una anàlisi comparativa i crítica tenint en compte els següents ítems:

- a) Sobre la subjectivitat jurídica i/o política: qui són els subjectes de drets en cadascun dels textos? S'identifiquen explícitament? Hi ha exclusions implícites o explícites? Qui van ser els subjectes que van pactar/van atorgar el text constitucional, declaració de drets, etc.? A qui anaven dirigits?
- b) Sobre els drets i llibertats: hi ha un títol específic que arreplega l'elenc de drets? Quin tipus de drets arreplega? Drets civils, polítics, econòmics, culturals, socials, etc.? Drets de llibertat, principis rectoris, etc.? Drets de configuració legal? Drets prestacionals? Es parla d'universalitat en l'algun tipus de drets? Drets de primera, segona, tercera generació, etc.?
- c) Sobre les garanties i tuteles dels drets: s'arrepleguen mecanismes de garanties i/o tuteles reforçades en el text constitucional i/o declaració de drets? Quin tipus de garanties? Tots els drets tenen els mateixos mecanismes de garanties? Hi ha supòsits de limitació, privació, suspensió de drets? En quins termes s'arrepleguen els valors i principis constitucionals?

Sobre l'exclusió de les dones del pacte constitucional, vegeu:

RED FEMINISTA DE DERECHO CONSTITUCIONAL (2017) «Posicionamiento de la Red Feminista de Derecho Constitucional ante la necesaria reforma de la Constitución»: http://feministasconstitucional.org/wp-content/uploads/2017/12/RFDC_posicionament_RefConst-4-deseembre-2017..pdf (consulta: 10/12/2017).

L'aprofundiment en la categoria del subjecte jurídic es fa necessària sobretot des de l'òptica constitucional i per extrapolació a la resta de l'ordenament jurídic:

La delimitació penal de l'uxoricidi del Codi Penal de 1944 posava de manifest en qui pensava el legislador penal a l'hora de dotar-lo de contingut i, en aquest sentit, quin era el bé jurídic que cercava protegir. Caldria fer les mateixes consideracions –reflexionar en quins termes ha pensat el dret (i els seus artífexs) sobre les dones a l'hora d'atorgar contingut a determinats preceptes en l'àmbit penal– quan a Espanya es penalitzava l'adulteri o l'amistançament («amancebamiento» en castellà)⁵¹, l'ús d'anticonceptius,⁵² els delictes contra la llibertat sexual denominats per aquell temps com a delictes contra l'honestedat, etc.

51 Llei 22/1978, de 26 de maig, sobre despenalització de l'adulteri i de l'amistançament.

52 Llei 45/1978, de 7 d'octubre, per la qual es modifiquen els articles 416 i 343bis del Codi Penal.

De l'article 184 literal del Codi Penal espanyol de 1995, en la seua versió original, cal apuntar-ne algunes consideracions crítiques que deixaven als llimbs jurídics moltes de les conductes d'assetjament sexual patides per les dones per l'únic fet de ser-ho. I és que quedaven fora de la tipificació penal les conductes en les quals no se sol·licita cap comportament sexual –no s'hi preveien les situacions d'assetjament sexual ambiental–, també les conductes en les quals no hi havia relació de superioritat o jerarquia laboral o acadèmica (no s'hi recollia l'assetjament sexual horitzontal o entre iguals) i els supòsits en els quals el mal no requeria directament sobre la persona que patia l'assetjament. Òbviament, és la pressió de grups de dones i feministes⁵³ –en aquells anys– que observen en quins termes s'aplica el precepte quan es posa en qüestió l'eficàcia normativa d'aquest, fet que afavoreix i propicia successives modificacions en el precepte a través de les Lleis Orgàniques 11/1999, de 30 d'abril i 15/2003, de 25 de novembre. Per si no fos prou, no és fins a la Llei Orgànica 3/2007, de 22 de març, d'igualtat efectiva de dones i homes, quan l'assetjament sexual i l'assetjament per raó de sexe esdevenen una de les categories nuclears d'abordatge en matèria d'igualtat i contra tota forma de discriminació. I és que les situacions d'assetjament sexual i assetjament per raó de sexe evidencien la situació de desigualtat estructural del sistema sexe/gènere⁵⁴ (i de violència) a què estan exposades les dones en àmbits que excedeixen dels privats o domèstics com els educatius/acadèmics, laborals o professionals.

Aprofundiment sobre dos aspectes de la STC 59/2008, de 14 de maig

Pel que fa a què aporta el gènere, com a categoria d'anàlisi jurídica en l'àmbit de la violència contra les dones, resulta essencial diferenciar entre sexe i gènere. La distinció no resulta anodina atès que permet reflexionar des de l'anomenada «hermenèutica de la sospita»⁵⁵ i qüestionar l'aparent neutralitat sexual a partir de

53 Sobre la pressió en la tipificació de l'assetjament sexual com a delictes, cal recordar els esforços de feministes acadèmiques dels anys 70 que van delimitar conceptualment aquest assetjament com a conductes intrusives i indesitjades dels homes sobre la vida de les dones. Cal referenciar la definició de Catherine Mackinnon en 1979 «(...) la imposició indesitjada de la sol·licitació sexual en el context d'una relació de poder desigual». Vegeu MACKINNON, Catherine (1979). *Sexual harassment of working women*. New Haven: Yale University Press

54 TORRES DÍAZ, María Concepción. «Acoso sexual y discriminación estructural». En *Agenda Pública: analistas de actualidad*: <http://agendapublica.elperiodico.com/acoso-sexual-discriminacion-estructural/> (consulta: 23/12/2017). Vegeu també PERNAS, Beatriz. "Las raíces del acoso sexual: las relaciones de poder y sumisión en el trabajo". En OSBORNE, Raquel. *La violencia contra las mujeres (Realidad social y políticas públicas)*. Madrid: UNED, 2001, p. 53-75.

55 PULEO, Alicia. «El concepto de género como hermenéutica de la sospecha: de la biología a la filosofía moral y política». *Revista Arbor. Ciencia, pensamiento y cultura*. Vol. 189, núm. 763:

la qual s'han construït les relacions polítiques, econòmiques, socials, culturals, i, per descomptat, personals.

Des d'aquest prisma d'anàlisi la categoria gènere trasllada el debat sobre la violència contra les dones a l'espai públic/polític i s'hi transforma en un debat que entra en l'agenda política i, per tant, en l'àmbit del poder. El marc d'abordatge canvia i les reticències a l'hora de conceptualitzar la violència contra les dones com a violència de gènere augmenten perquè suposa qüestionar privilegis i, per tant, maneres de ser i d'estar, alhora que visibilitza asimetries de poder en l'àmbit afectiu/convivencial. D'ací la importància d'explotar les potencialitats d'anàlisi del terme gènere en aquest àmbit específic, perquè permet descobrir el que té de «cultural» el gènere sobre la realitat sexual dels cossos, i ens adverteix de l'error d'utilitzar indistintament sexe i gènere o parlar de gènere únicament i exclusiva com a gènere gramatical. Extrapolant totes aquestes consideracions a l'àmbit jurídic, la categoria gènere posa les bases per a conceptualitzar la violència contra les dones com la manifestació violenta de la desigualtat, com una manera de discriminació estructural i com una vulneració específica dels drets humans de les dones.

En relació a la segona qüestió plantejada, en quins termes es pronuncie el TC davant els preceptes penals qüestionats, resulta obligat centrar-se en els termes de l'aval constitucional a la Llei Orgànica 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere. I és que l'estudi dels pronunciaments del màxim intèrpret constitucional –SSTC 59/2008; 127/2009; 45/2010; 79/2010, entre d'altres– aporta elements a tenir en compte.

El Tribunal Constitucional, en els seus fonaments jurídics, recorda la seua doctrina en matèria d'igualtat constitucional, s'hi adverteix la consolidació de l'anomenat dret desigual igualatori. En aquest punt cal recordar el fonament jurídic 5 de la STC 59/2008, que precisa que la igualtat és un dret subjectiu de la ciutadania a obtenir un tracte igual que obliga i limita als poders públics a respectar-los i que exigeix que els supòsits de fet iguals siguen tractats idènticament en les conseqüències jurídiques d'aquests i que, per a introduir diferències entre ells, ha d'existir una suficient justificació d'aquesta diferència, que ha d'aparèixer al mateix temps com a fundada i raonable, d'acord amb criteris i judicis de valor generalment acceptats i les conseqüències del qual no han de resultar desproporcionades.

En línia amb l'anterior, el Tribunal Constitucional també assenyala que no tota diferència en el tracte normatiu suposa un tracte discriminatori proscribit constitucionalment, si existeix una justificació de la mesura diferenciadora, aquesta és proporcionada i s'adequa a la finalitat que s'hi pretén aconseguir. En aquest punt, el Tribunal Constitucional es mostra contundent i precisa que no es pot qualificar d'irraonable l'opció normativa que el legislador va adoptar el 2004, atès que:

«(...) les agressions de l'home cap a la dona que és o que va ser la parella afectiva d'aquest tenen una gravetat major que qualsevol altre en el mateix àmbit relacional, perquè corresponen a un arrelat tipus de violència que és manifestació de la discriminació, la situació de desigualtat i les relacions de poder dels homes sobre les dones».

Sobre la doctrina jurisprudencial en relació al reconeixement de pensió de viduïtat:

TORRES DÍAZ, María Concepción (2017). «Pensión de viudedad y violencia de género, o cómo acreditar la condición de víctima». *Tribuna Feminista*: www.tribunafeminista.org/2017/02/pension-de-viudedad-y-vg-o-como-acreditar-la-condicion-de-victima/ (consulta: 22/11/2017).

Sobre els discursos en relació al cos de les dones:

Les paraules de Rousseau en la seua obra *Emilie*, o de l'educació, quan en plena Il·lustració afirmava:

«El mascle solament és mascle en certs moments, la femella és femella al llarg de tota la seua vida, o almenys, durant la seua joventut».

Més recent en el temps caldria citar al jurista italià L. Ferrajoli quan assenyala com:

«(...) el cos de les dones ha sigut sempre camp de conflictes i discursos jurídics, ètics, polítics així com pràctiques metgesses, intervencions pedagògiques, regles, disciplines, etc.»

Sobre el concepte de persona, des del punt de vista dels drets humans, vegeu:

MACKINNON, Catherine (2007). *Are Women Human?: And Other International Dialogues*. Harvard University Press.

Referències a l'apartat 4, anàlisi per a la inclusió de la perspectiva de gènere en l'assignatura de dret de la llibertat de creences (grau en Dret)

Assignatura: Dret de Llibertat de Creences.⁵⁶ Assignatura obligatòria que s'estudia en 2n del grau en Dret i en els graus simultanis de Dret i Criminologia i de Dret i Administració i Direcció d'empreses en la Universitat d'Alacant. El codi de l'assignatura és 19038 i té assignats 6 ETCS.

Objectius específics

1. Conèixer el significat i l'abast de la llibertat de creences i el principi de neutralitat estatal;
2. Conèixer les disposicions legals fonamentals sobre neutralitat i llibertat de creences en l'àmbit autonòmic, estatal, comunitari i internacional;
3. Aplicar metodologia comparada en l'estudi de la llibertat de creences;
4. Aplicar la perspectiva de neutralitat com a metodologia d'anàlisi;
5. Respectar i defensar el principi d'igualtat i no discriminació, i
6. Respectar i defensar la dignitat humana i la igualtat de les persones, com també la pluralitat d'idees i conviccions.

Continguts

L'assignatura es divideix en 4 blocs amb un total de 10 unitats didàctiques:

- Unitat didàctica 1. Llibertat de creences: marc general i delimitació conceptual

Tenint en compte la doble dimensió objectiva i subjectiva de la llibertat de creences i, per tant, de pensament, des de la perspectiva de gènere caldria destacar els aspectes següents: a) Quina és la definició de persona com a subjecte al qual es reconeixen drets?; b) Han sigut (o són) les dones persones en els mateixos termes que els homes?; c) Han sigut (o són) les dones subjectes plenament autònoms en l'àmbit de les creences?; d) En quins termes ha afectat la socialització diferenciada de dones i homes derivada del sistema sexe/gènere en el reconeixement de la plena autonomia de les

---

⁵⁶ La informació sobre l'assignatura pot consultar-se en: <https://cvnet.cpd.ua.es/guia-docente/guadocente/index?wcode=c102&wcodasi=19009&wlengua=és&scaca=2017-18> (consulta: 20/12/2017).

dones, i e) Com afecta el reconeixement autònom de la llibertat en qüestions com l'ús de vel islàmic, hijab, etc.?

- Unitat didàctica 2. Principis fonamentals de la llibertat de creences

Des de la perspectiva de gènere, les qüestions que es podrien portar a col·lació són: a) Des del punt de vista de la llibertat de creences com a principi informador de l'ordenament jurídic, quins límits caldria establir (si escau) en relació amb el fet religiós i el reconeixement ple de la subjectivitat jurídica i política de les persones i, específicament, de les dones?; b) Com casar els principis d'igualtat i no discriminació de creences amb la igualtat de gènere?, i c) Per què no apostar pel reconeixement de la sexuació dels subjectes de drets enfront de l'abstracció normativa del model de l'ésser humà des del marc del principi de laïcisme estatal?

- Unitat didàctica 3. Llibertat de creences en l'àmbit internacional i europeu

Des del marc crític i analític de l'epistemologia feminista, en aquesta unitat es pot reflexionar sobre: a) Qui són els subjectes persones a què al·ludeix la Declaració Universal dels Drets Humans, amb capacitat d'exercir les llibertats de pensament, consciència i religió sense les limitacions prescrites pel sistema sexe/gènere?; b) Quins llocs ocupen les dones com a persones en les manifestacions exteriors de drets com la llibertat religiosa o de culte?, i c) Quins límits caldria establir a determinades pràctiques, ritus o cultes que discriminen les dones per raó de la construcció cultural o patriarcal sobre el sexe biològic?

- Unitat didàctica 4. La llibertat de creences en el dret espanyol: configuració constitucional i tutela jurídica

Des de l'epistemologia feminista com a paradigma crític caldria focalitzar l'anàlisi en els següents aspectes: a) Qui són els subjectes titulars de l'article 16 CE?; b) En quins termes es reconeix la titularitat i l'exercici dels drets de l'article 16 CE a les dones?; c) Com es concreta el desenvolupament normatiu de la llibertat religiosa a través de la LO 7/1980?; d) Troben les dones limitacions en l'exercici i la manifestació de la llibertat de pensament en la dimensió exterior?; e) Afecta de la mateixa manera a dones i homes la llibertat i la igualtat com a constituents del subjecte de drets?; f) Cal identificar diferències quant a l'exercici dels drets de llibertat ideològica i religiosa en virtut de la sexuació dels subjectes de drets?, i g) Hi ha condicionants previs per a l'exercici d'aquests drets en funció del sexe de les persones?

- Unitat didàctica 5. Llibertat de consciència i objecció de consciència

Des de la perspectiva de gènere les qüestions a debat serien les següents: a) Quines implicacions té fer abstracció de la sexuació dels subjectes en l'àmbit de l'objecció sanitària i, en concret, el relacionat amb la interrupció voluntària de l'embaràs?; b) En quins termes es reconeix a les dones la condició de persones amb plena titularitat jurídica de drets enfront d'altres béns jurídics constitucionals susceptibles de protecció?; c) Quines implicacions té fer abstracció de la sexuació dels subjectes de dret en l'àmbit de l'objecció de consciència farmacèutica?, i d) En quins termes preval el reconeixement a l'objecció de consciència per a no dispensar la píndola postcoital enfront del dret a la vida, la integritat física i moral, la salut sexual i reproductiva, etc. de les dones com a subjectes sexuats amb capacitats reproductives susceptibles de reconeixement i tutela constitucional?

- Unitat didàctica 6. Llibertat d'expressió

Des de la perspectiva de gènere les qüestions a debat són: a) Com afecta a les dones la llibertat d'expressió en l'àmbit laboral com a manifestació de la seua llibertat de creences?; b) Quins condicionants s'observen quan són les dones les que accedeixen a l'àmbit econòmic o productiu com a subjectes sexuats?, i c) En l'àmbit del dret de família com a exponent del dret dels espais privats o domèstics cal identificar limitacions prescrites (i no escrites) pel sistema sexe/gènere en l'exercici de llibertats com la d'expressió, clarament connectades amb la llibertat ideològica o religiosa?

- Unitat didàctica 7. Llibertat d'educació

Des de l'epistemologia feminista com a paradigma crític caldria focalitzar les anàlisis en els aspectes següents: a) En quins termes la llibertat de creences i de pensament té en compte la socialització diferenciada del sistema sexe/gènere i els efectes en l'àmbit de l'educació?; b) Quins són els paràmetres d'anàlisi jurídica des del punt de vista constitucional quan la igualtat efectiva i real cedeix a l'educació diferenciada per sexes?, i c) De quina manera caldria fer prevaldre l'objecció de consciència enfront del dret d'educació en casos concrets com l'assignatura Educació per a la Ciutadania?

- Unitat didàctica 8. Llibertat de creences i sistema matrimonial

Des de la perspectiva de gènere les qüestions sobre les quals es pot aprofundir són: a) Com garantir la igualtat efectiva i real en l'àmbit afectiu o de

la convivència?; b) Des del punt de vista del règim jurídic dels matrimonis religiosos, com establir mecanismes de tutela?; c) En quins termes caldria indicar que l'augment de l'edat mínima per a contraure matrimoni suposa una garantia per al lliure exercici de drets com la llibertat de creences i de pensament?, i d) Hi ha risc de relativisme cultural?

- Unitat didàctica 9. La dimensió col·lectiva de la llibertat de creences: reunió, manifestació i associació

Des de l'epistemologia feminista com a paradigma crític caldria posar el focus en aquests elements: a) Exerceixen les dones els drets de reunió i associació en els mateixos termes que els homes?, i b) Pel que fa a la llibertat de creences i al fet religiós, quins límits troben les dones com a subjectes de drets?

- Unitat didàctica 10. El concepte juridicoestatal de confessió religiosa. El Registre d'Entitats Religioses

Des de la perspectiva de gènere es podria portar a col·lació aquestes qüestions: a) Com afecten les dones (i els seus drets) els acords entre l'estat espanyol i el Vaticà?; b) Com afecten les dones i els seus drets els acords entre l'estat espanyol i altres confessions religioses com la Federació d'Entitats Religioses Evangèliques d'Espanya o la Comissió Islàmica?, i c) S'ha tingut en compte la discriminació estructural del sistema sexe/gènere en aquests acords per tal de superar-los?

Modalitats organitzatives i mètodes docents

La docència i la transferència de coneixements en l'assignatura parteix d'una interacció contínua docent-discent. Per tant, totes les activitats proposades en l'aula requereixen una participació activa de l'alumnat. L'estudi de cadascuna de les categories jurídiques i de les idees força esmentades en cada unitat didàctica es vehicula directament a través de la lectura de les fonts originals, és a dir, sentències i altres resolucions –prèviament seleccionades pel professorat– del Tribunal Europeu de Drets Humans, el Tribunal Constitucional i el Tribunal Suprem, bàsicament. El treball es fa en grups de 5 o 6 persones. Els grups han d'estar compostos per alumnat dels dos sexes en una proporció equilibrada. Els grups aniran triant a una persona que tindrà el càrrec de portaveu, que anirà canviant rotatòriament en cada sessió pràctica de classe. L'objectiu, després de l'estudi de les sentències assignades i l'anàlisi conjunta –seguint els paràmetres donats–, és fer una breu exposició i identificar els elements conflictius susceptibles de debat jurídic o constitucional.

Amb relació als mètodes o recursos docents per a aprofundir en algunes de les qüestions plantejades caldria treballar sentències del Tribunal Constitucional com les següents:

1. STC 53/1985, d'11 d'abril. Recurs previ d'inconstitucionalitat. Promogut per 55 diputats contra el text definitiu del projecte de reforma de l'article 417 bis del Codi Penal. Vots particulars. Sinopsi analítica: absència de perspectiva de gènere. Especial referència al concepte de persona com a titular de drets. La dona com a persona davant la vida en formació com a bé jurídic protegit.
2. STC 59/2008, de 14 de maig. Qüestió d'inconstitucionalitat. Plantejada pel jutjat penal núm. 4 de Múrcia, en relació amb l'article 153.1 del Codi Penal, redactat per la LO 1/2004, de 28 de desembre, de mesures de protecció integral contra la violència de gènere. Sinopsi analítica: al·lusió expressa al concepte gènere. El gènere com a categoria d'anàlisi jurídica en la jurisprudència constitucional.
3. STC 151/2014, de 25 de setembre. Recurs d'inconstitucionalitat promogut per més de 50 diputats del grup parlamentari popular del Congrés contra la llei foral de Navarra 16/2010, de 8 de novembre, per la qual es crea el registre de professionals en relació amb la interrupció voluntària de l'embaràs. Sinopsi analítica: el dret a l'objecció de consciència com a manifestació del dret a la llibertat ideològica i com a justificació per a objectar en casos d'interrupció voluntària de l'embaràs.

Propostes d'avaluació

L'avaluació de l'assignatura està dissenyada per a seguir el model d'avaluació contínua. Des de la perspectiva de gènere són diversos els ítems que s'han de tenir en compte a l'hora de puntuar o ponderar: participació, implicació, capacitat d'empatia, capacitat de crítica i autocrítica, capacitat de superació, etc. En aquest sentit, a continuació trobareu un exemple de la distribució dels percentatges de cadascuna de les activitats proposades:

- Activitats d'avaluació contínua: 60% de la nota final
- Anàlisi en grup de sentències, sinopsis d'articles doctrinals, etc.: 25 % de la nota final
- Assaig individual d'una de les lectures recomanades: 15 % de la nota final

- Exposició en grup d'un dels temes proposats en relació amb les unitats didàctiques: 15 % de la nota final
- Participació en fòrums: 5 % de la nota final
- Prova objectiva de coneixements: 40 % de la nota final

Referències apartat 4, anàlisi per a la inclusió de la perspectiva de gènere en l'assignatura de Victimologia (Grau en Criminologia)

Assignatura: Victimologia. Assignatura obligatòria que s'estudia en 3r del grau en Criminologia i en 4t del doble grau en Dret i Criminologia, titulacions de la Universitat d'Alacant. El codi de l'assignatura és 18526 i té assignats 7,5 ETCS.

Objectius específics

1. Conèixer els fonaments teòrics i l'àmbit d'aplicació de la victimologia;
2. Analitzar les dimensions, els processos i les tipologies victimològiques principals;
3. Descriure els mètodes de recerca més utilitzats en l'àmbit de la victimologia;
4. Conèixer les conseqüències psicològiques i psicopatològiques derivades dels diferents processos de victimització;
5. Conèixer les tècniques bàsiques de prevenció, avaluació i intervenció psicològica amb víctimes;
6. Formar professionals de la criminologia per a dirigir i coordinar l'activitat de les oficines d'ajuda a la víctima;
7. Conèixer la influència de la victimologia en el dret penal i la interacció amb la resta de disciplines;
8. Conèixer el tractament jurídic que rep la víctima en el procés penal, i
9. Conèixer els sistemes d'indemnització pública a les víctimes del delictes i la resta de procediments per a la reparació del dany.

Continguts

L'assignatura s'estructura en 4 blocs temàtics:

1. Introducció a la victimologia

La perspectiva de gènere en l'àmbit de la victimologia obliga a parar molta atenció al concepte de víctima i, especialment, al concepte de víctima del delicte. L'evolució del concepte mateix i la ruptura amb la neutralitat en el tractament quant al gènere ofereix dades que cal tenir en compte, sobretot quan es consulten les estadístiques sobre criminalitat i, específicament, en relació amb determinats delictes amb una clara vinculació amb la llibertat i l'autonomia sexual de les persones.

2. Aportacions de la psicologia a la victimologia

Les relacions de poder del sistema sexe/gènere i els efectes que té en la construcció d'espais obliga a reflexionar sobre el concepte de vulnerabilitat, especialment quan s'aplica a determinades persones i a les situacions de risc a les quals estan exposades. En aquest punt caldria reflexionar sobre situacions de vulnerabilitat sociosexual que afecten a algunes persones o col·lectius: vulnerabilitat econòmica, social, psicològica, relacional, etc.

3. Evolució del tractament jurídic de la víctima

Pel que fa al tractament jurídic de la víctima, és fonamental tenir en compte la Llei 35/1995, d'11 de desembre, d'ajudes i assistència a les víctimes de delictes violents i contra la llibertat sexual. L'apartat I de l'exposició de motius resulta revelador des de l'enfocament de gènere. Diu textualment: «La víctima del delicte ha patit un grau d'abandó des que el sistema penal va substituir la venjança privada per una intervenció pública i institucional, equànime i desapassionada, per a resoldre els conflictes generats per la infracció de la llei penal. Però, des d'una perspectiva més global, la pretensió punitiva de l'estat ha d'apropar-se al problema social i comunitari en què el delicte consisteix, per tal de prevenir-lo i recobrar l'infractor, per descomptat, però, a més, per a corregir si és possible el dany patit per la víctima. En moltes ocasions, l'abandó social de la víctima després del delicte, l'etiquetatge, la falta de suport psicològic, la intervenció mateixa en el procés, les pressions a les quals se sotmet, la necessitat de reviuir el delicte a través del judici oral (...) produeixen efectes tan dolorosos per a la víctima com els que deriven directament del delicte». Cal al·ludir a

l'aprovació, més recentment, de la Llei 4/2015, de 27 d'abril, de l'estatut de la víctima del delictes, una norma que ha suposat un punt d'inflexió pel que fa al tractament jurídic i la consideració de la víctima del delictes. En aquest sentit destaquen els drets extraprocessals reconeguts: a) dret de les víctimes a la informació en sentit ampli en relació amb les administracions públiques o el personal d'assistència; b) informació sobre recursos i serveis per a la tutela i protecció dels drets; c) en violència de gènere, el dret a l'assistència social integral; d) drets relatius a l'àmbit laboral i les prestacions a la Seguretat Social; e) informació relativa a l'acreditació de la condició de víctima; f) informació sobre el programa de Renda Activa d'Inserció, i g) informació sobre la possibilitat de canvi de cognoms per mor de la disposició addicional 20a de la LOIVG, que modifica la redacció de l'article 58 de la llei del Registre Civil; etc.

4. Anàlisi de la posició de la víctima en el sistema de justícia penal

Des de la perspectiva de gènere caldria parar atenció als drets de naturalesa processal o penal articulats entorn de la llei 4/2015: a) dret a la no victimització secundària (o revictimització), que consisteix a procurar evitar declaracions innecessàries de la víctima en seu judicial; b) dret a la informació en un llenguatge comprensible per a la víctima; c) en violència de gènere, dret a rebre assessorament jurídic especialitzat del personal d'assistència i, específicament, en les oficines d'atenció a les víctimes del delictes (OAVD) i de les forces i cossos de seguretat de l'estat; d) dret a una direcció lletrada única en totes les fases del procés i en totes les instàncies i àmbits (penal, civil, administratiu, laboral, estrangeria, etc.); e) dret a ser informada de les diverses actuacions i, especialment, de les que afecten a la situació processal de l'agressor; f) informació sobre el dret a constituir-se com a part en el procés i els efectes que té, quant al dret a sol·licitar la pràctica de diligències de recerca; g) informació sobre el dret a l'assistència jurídica gratuïta (extensió i efectes), h) dret a estar informada dels aspectes següents: sobreseïment del procés, data i lloc del judici, sentències recaigudes (primera instància o, si escau, apel·lació), etc.

Modalitats organitzatives i mètodes docents

Des de la **perspectiva de gènere**, i d'acord amb el que hem comentat fins ara, les propostes docents se centren en treballs en grup d'anàlisis comparatives de lleis, sentències, dictàmens, resolucions administratives, etc. de l'àmbit de la victimologia. L'anàlisi en grup permet la interacció de l'alumnat i l'enriquiment de

les aportacions als textos i els documents susceptibles d'anàlisi. L'anàlisi comparativa de documents permet reflexionar críticament sobre el concepte de víctima, el naixement i l'evolució, el tractament que rep en l'àmbit del dret penal (i penal-processal) i la vinculació amb la forma de socialització diferenciada del sistema sexe/gènere i les relacions asimètriques de poder que provoca. En aquest punt és essencial tenir en compte l'ocultament o la invisibilització tradicional de les víctimes del delictes i, especialment, de les de determinats delictes relacionats amb la llibertat sexual o la violència de gènere, els prejudicis creats a l'entorn –que afecten, fins i tot, la credibilitat que tenen i els dubtes sobre les narratives de les vivències–, els silencis i el no voler (o no saber) escoltar alguns relats que reflecteixen la realitat sociosexual de les experiències, la relació entre víctima i persona victimària, les aportacions i contraindicacions de la justícia restaurativa, els mites que coadjuven a la victimització primària, la victimització secundària (o violència de gènere institucional), etc. Igual que en les propostes organitzatives de les assignatures comentades en paràgrafs anteriors, es pretén la formació de grups amb persones dels dos sexes per a incrementar la diversitat de visions amb alumnat amb trajectòries personals, docents o professionals diferents. L'objectiu és la docència proactiva i participativa al servei de la generació de canvis en les metodologies docents i amb la qual és l'alumnat el protagonista de l'aprenentatge.

Propostes d'avaluació

L'avaluació de l'assignatura està dissenyada per a seguir el model d'avaluació contínua. Des de la perspectiva de gènere els ítems que cal tenir en compte coincideixen als comentats en paràgrafs anteriors en relació amb les propostes avaluatives de les assignatures. En aquest sentit, cal reiterar aspectes com la participació, la implicació, la capacitat d'empatia, la capacitat de crítica i autocrítica, la capacitat de superació, etc. A continuació trobareu un exemple de la distribució dels percentatges de cadascuna de les activitats proposades:

- Activitats d'avaluació contínua: 60 % de la nota final
- Anàlisi en grup de sentències, sinopsis d'articles doctrinals, etc.: 25 % de la nota final
- Anàlisi quantitativa (estadístiques) i comparativa sobre víctimes i persones victimàries en informes d'institucions o organismes oficials: 20 % de la nota final
- Anàlisi en grup comparat sobre pros i contres de la justícia victimal o justícia restaurativa: 20 % de la nota final
- Prova objectiva de coneixements: 40 % de la nota final

La ceguesa al gènere en l'àmbit del dret i la criminologia fa necessària la implementació de la perspectiva de gènere en els estudis universitaris d'aquestes disciplines, tant en el vessant docent i de transferència de coneixement com en el de la recerca.

La Guia per a una docència universitària amb perspectiva de gènere de Dret i Criminologia ofereix propostes, exemples de bones pràctiques, recursos docents i eines de consulta per redibuixar els esquemes mentals i simbòlics del pensament jurídic que tradicionalment s'han articulats sota premisses, esbiaixades quant al gènere, de neutralitat, objectivitat i imparcialitat.

Consulta les guies d'altres disciplines a vives.org

Xarxa Vives
d'universitats

Universitat Abat Oliba CEU. Universitat d'Alacant. Universitat d'Andorra. Universitat Autònoma de Barcelona. Universitat de Barcelona. Universitat CEU Cardenal Herrera. Universitat de Girona. Universitat de les Illes Balears. Universitat Internacional de Catalunya. Universitat Jaume I. Universitat de Lleida. Universitat Miguel Hernández d'Elx. Universitat Oberta de Catalunya. Universitat de Perpinyà Via Domitia. Universitat Politècnica de Catalunya. Universitat Politècnica de València. Universitat Pompeu Fabra. Universitat Ramon Llull. Universitat Rovira i Virgili. Universitat de Sàsser. Universitat de València. Universitat de Vic · Universitat Central de Catalunya.